

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д.10.14.501 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 809.434 (575.2) (043.3)

БАЖАК САТЫЛМЫШ

**КЫРГЫЗ, ТҮРК ЖАНА МОНГОЛ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЛЕКСИКАЛЫК
ПАРАЛЛЕЛДЕРДИН ФОНЕТИКАЛЫК ӨҢҮТТӨРҮ**

10.02.06 - түрк тилдери

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек – 2014

Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин кандидаты, доцент
Жумалиев Жээнкул

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Абдуллаев Сайфулла Нурмухамедович

филология илимдеринин кандидаты, доцент
Каратаева Сонайым Кубатбековна

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин
кыргыз тил илими кафедрасы.
Дареги: Ош ш., А. Масалиев проспекти, 33.

Диссертациялык иш 2015-жылдын 20-январында саат 10:00до К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча түзүлгөн Д.10.14.501 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720040, Бишкек ш., Тынчтык проспекти, 27.

Диссертациялык иш менен К.Карасаев атындагы БГУнун илимий китепканаларынан таанышууга болот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Тынчтык проспекти, 27.

Автореферат 2014-жылдын 17- декабрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин
кандидаты, доцент

Жайлообаев Б.А.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Түрк жана монгол тилдери ортосунда тыбыштык курам, грамматикалык форма, сөз жана сөздүк состав, сүйлөм түзүлүшү жагынан көптөгөн окшоштуктары бар экени мурда эле байкалган. Мына ошондой окшоштуктардан улам өткөн кылымдарда алтай тил бүлөсүнүн курамында деп кабыл алынган тилдердин болушу жана алардын тектештиги туурасында тил илиминде бир нече теориялар жаралган жана анын натыйжасында “алтаистика” эмгектери бүгүнкү күндө да лингвистикалык эмгектердин эң актуалдуу темаларынан болуп келет. Алтай тилдер теориясы маселелерине Н.Поппе, Г.Ж.Рамстедт, В.Шотт, Дж.Клоусон, Г.Дёрфер, Б.Владимирцов, Ф.Эрсой; кыргыз тил илиминде С.Сыдыков, С. Кудайбергенов, Б.Орузбаева, Ү.Асаналиев, ж.б. илимпоздор кайрылышкан. Ошентсе да, кыргыз, түрк, монгол тилдеринин байыркы лексикалык катмарындагы фонетикалык кубулуштар салыштырма планда атайын изилдөөгө алына элек. Изилдөөнүн актуалдуулугу ушул айтылгандар менен аныкталат.

Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы К.Карасаев атындагы БГУнун кыргыз филологиясы факультетинин Кыргыз тил илими кафедрасынын илимий изилдөө багытына жараша илимий жетекчинин жана изденүүчүнүн сунушу боюнча тандалып алынып, аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Иштин негизги максаты кыргыз, түрк жана монгол тилдериндеги лексикалык параллелдердеги тыбыштык шайкештиктер, өзгөрүүлөр, өнүгүүлөрдү аныктоо болуп эсептелет. Ушундай максаттан улам эмгекте төмөнкүдөй милдеттерди аткаруу жагы алдыга коюлду:

- лексикалык жана фонетикалык параллелдердин алкагында алтай тил бүлөсүнүн ишенимдүүлүгүн ортого салуу;
- кыргыз, түрк жана монгол тилдериндеги байыркы лексикалык параллелдерди табуу чегинде кыргыз жана түрк тилдериндеги тыбыштык шайкештиктерди, өзгөрүүлөрдү, өнүгүүлөрдү аныктоо;
- тыбыштык шайкештиктердеги өзгөрүүлөрдүн себептерин ачуу;
- жазма булактар боюнча алардын хронологиялык өзгөрүүлөрүн баалоо;
- кыргыз, түрк жана монгол тили ортосундагы лексикалык параллелдерди белгилөө аркылуу түрк тилдеринин унутула баштаган лексикалык курамын аныктоо;
- түрк-монгол тилдеринин ортосундагы өз ара таасир этүүлөрдү тактоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Түрк жана монгол тилдери ортосунда аткарылган көптөгөн изилдөөлөргө карабай, географиялык жактан бири-биринен ар түрдүү аралыкта (маселен, кыргыз-монгол жанаша, монгол-түрк өтө алыс аймактарда) жайгашкан, бири-биринен өзгөчө мүнөзгө жана өнүгүүгө ээ болгон, ар башка маданияттардын таасири астында калган кыргыз, түрк жана монгол тилдери боюнча фонетика багытында жасалган бул эмгек

изилдөөлөрдүн алгачкысы болуп саналат. Үч тилдеги, өзгөчө монгол менен түрк тилиндеги лексикалык параллелдердеги тыбыштык шайкештиктерди, өзгөрүүлөрдү, өнүгүүлөрдү байыркы, орто жана азыркы мезгилдер боюнча хронологиялык тартипте көрсөтүүгө аракет кылынды. Ошондой эле бу тилдердин географиялык абалдары да эске алынды. Изилдөөнү ушундай багытта жүргүзгөндүктөн, байыркы кыргыз, түрк жана монгол тилдеринин фонетикасындагы тыбыштык өзгөрүүлөрдүн жана өнүгүүлөрдүн себептерин лексикалык параллелдердин негизинде деталдаштырып түшүндүрүп берүүгө жол ачылды.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси.

Азыркы изилдөөдөн алынган натыйжалар кыргыз, түрк жана монгол тилдериндеги тарыхый фонетика менен тарыхый лексикология багытында жазылчу эмгектерге тиешелүү маалыматтарды, фактыларды бере турган көмөкчү булак боло алат. Айрыкча түркология факультеттеринде “Түрк жана алтай тилдеринин салыштырма фонетикасы”, “Түрк тилдеринин тарыхы” предметтери боюнча теориялык жана практикалык курстарды окутууда, семинардык сабактарды өткөрүүдө кошумча материал катары кызмат өтөшү мүмкүн. Мындан сырткары жыйналган лексемалар кыргыз, түрк, монгол элдеринин байыркы материалдык жана руханий маданияты, дүйнө таануусу, түрк дүйнөсү менен монгол маданиятынын тарыхый байланыштары темасындагы изилдөөлөргө булак болуп бере алат деген ойдобуз.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- Кыргыз, түрк жана монгол тилдеринин биринчи даражадагы тыбыштык түзүлүшү жагынан окшоштугу булардын теги жалпы деген көз караштарды кубаттайт. Айрыкча мындай тыбыштардын диахрондук жактан өнүгүп жана өзгөрүшү өз ара окшош белгилерге ээ.
- Кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшү түрк тилине караганда монгол тилинин тыбыштык түзүлүшүнө жакыныраак.
- Түрк жана монгол тилдери ортосунда коомдордун пайдубалын түзгөн, жалпы маданиятка жана өзөк сөздөр тизмесине таандык көптөгөн лексикалык параллелдер бар. Мындай абал дагы эки тилдин жалпы теги тууралуу пикирлерди күчөтүп жатат.
- Кыргыз менен монгол тили ортосунда 1037, түрк менен монгол тили ортосунда 829 орток сөз аныкталган. Кыргыз жана монгол элдеринин географиялык жакындыгы тилдеги жакындыкты да алып келген. Толкун теориясы боюнча географиялык жакындыктын натыйжасында пайда болгон маданий жакындыкка байланыштуу тилдер ортосундагы жалпы элементтер көбөйгөн.
- Ошого карабастан кыргыз, түрк жана монгол тилдеринин генезиси (түбү) бир, анткени этиш сөздөрдө жалпылыктар эң эле көп. Этиш сөздөр болсо тилдеги эң туруктуу категория.

Иштин апробациясы. Диссертация К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Кыргыз тил илими кафедрасында

талкууланып, коргоого сунуш кылынды.

Изилдөөнүн натыйжаларынын жарыяланышы. Иштин мазмунун чагылдырган 10 макала жарыяланды.

Иштин структурасы: Диссертациялык иш киришүү менен үч баптан, корутунду бөлүмдөн, колдонулган илимий-теориялык адабияттардын тизмесинен, шарттуу кыскартуулар жана эки тиркемеден турат. Диссертациялык иштин өзү – 195, тиркеме – 206 беттен туруп, жалпы көлөмү -401 бетти түзөт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө ишке жалпы мүнөздөмө берилип, иликтөөгө алынган проблеманын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, теориялык-практикалык мааниси, коргоого алынып чыгарылган негизги жоболор, апробацияланышы, структурасы жана көлөмү белгиленди.

I бап «Теманын изилдениши жана теориялык өбөлгөлөрү» деп аталып, анда алтай тил бүлөсү ичинде каралган тилдер, бул тилдердин мекени, жашы, тараган аймактары жана бул тилдерде сүйлөгөн адамдардын саны, алтай тил бүлөсү ичиндеги тилдердин жалпы өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз жүргүзүлүп, бул теорияны жактаган, ага каршы чыккан жана эч бир тарапты колдобогон изилдөөчүлөрдүн пикирлери ортого салынды. Ошондой эле изилдөөчүлөрдүн алтай тил бүлөсү ичиндеги тилдерге берген классификациялары туурасында маалыматтар көрсөтүлдү.

Алтай тилдеринин жалпылыгы көптөгөн муундагы окумуштуулардын көңүлүн бурдуртуп келген. Алардын бири алтай тилдерине кирген тилдердин генетикалык байланышы бар десе, экинчилери бул пикирге каршы чыгышкан. Эки жарым кылымды камтыган убакыт ичинде Дж.Клоусон, Г.Дёрфер, И.Бенцинг, А.М.Щербак, Рона-Таш, К.Грёнбек, Д.Р.Крюгер, Н.С.Трубецкой, Г.Хазаи, О.Н.Бётлинг, О.Доннер сыяктуу илимпоздор алтай тил бүлөсү ичинде каралган тилдер ортосунда байланыш бар экенин моюнга алуу менен бирге, бул тилдердин генетикалык тектештигине күмөн санашкан. Бул илимпоздордун ою боюнча алтай тил бүлөсүнө мүчө болгон тилдердин ортосундагы жалпы түзүлүштөр, өз ара таасирленүүнүн жана карым-катнаштын натыйжасы болуп саналат. Н.Поппе, Г.Ж.Рамстедт, Ю.Немет, П.Аалто, М.Кастрен, Р.Раск, З.Гомбоц, П.Пеллио, П.П.Шмидт, Е.Д.Поливанов, Д.Синор, Б.Я.Владимирцов, Б.Мункачи, Р.И.Винклер, М.Рясянен, В.Шотт, Ф.И.Видеман, А.Шифнер, Ю.Х.Чельгрэн Боллер, Дж.Хоффман, В.Прёле, Й.Буденц, Н.А.Баскаков сыяктуу илимпоздор болсо генетикалык тектештикти жакташкан, ошондой эле бул тилдердин түпкү тегин прото-алтай тилине байланыштырышкан. Бул илимпоздордон сырткары алтай тилдери теориясына этияттап жакындаган жана бул теориянын тууралыгы же жаңылыштыгы боюнча пикир айтуу дагы эртерек кыларын В.Банг, Т.А. Себеок, Л.Лигети, Дэнни, В.Ю.Котвич ж.б. айткан.

Алтай тилдеринин изилдениш тарыхы 18-кылымдын башында башталат. 1709-жылкы Полтава согушунда орустарга туткунга түшкөн швед офицери Ф. Й. Страленберг (1676-1747), немис табият таануучусу Д.Г.Мессершмидт

менен бирге бир топ эмгектерди жасап, өз өлкөсүнө кайткан соң эмгектерин бир жыйнакка топтоп, 1730-жылы жарыкка чыгарган. “Das Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia” / “Avrupa ve Asya'nın Kuzey ve Doğu Kısmı” аттуу эмгегинде Сибирь жана Орто Азиянын чоң картасын жайгаштырып, байыркы түрктөрдөн калган балбал таштар, андагы жазуулар туурасында алгачкы маалыматтарга орун берген [Ersoy 2008, 64]. Страленберг бул иши аркылуу урал-алтай тилдерине көңүл буруп, алардын ортосундагы жакындык генетикалык тектештиктен келип чыгышын байкагандыктан [Robbeets, 255-256, Ersoy 2008, 58, 64] аталган тилдерди классификациялап, теориянын негизин түптөгөн [Tuna 1992, 9-10]. Француз окумуштуусу Ж.П.Абель-Ремюза (1820) жана немис илимпозу В.Шотт (1836) урал-алтай тобун атоо үчүн “Татар тилдери” (les langues Tartares; Tatarische Sprachen), Р.Ракк “Скиф тилдери”, М.Мюллер “Туран тилдери” деген терминди колдонушкан [Temir, 4]. Немис окумуштуусу В.Шотт 1836-жылы “Versuch über tatarischen Sprachen” аттуу эмгеги аркылуу түрк тилинде *з* ~ чуваш тилиндеги *р* жана түрк тилинде *ш* ~ чуваш тилиндеги *л* тыбышына туура келерин тапкан [Ersoy 2008, 66]. Бирок бул тилдердин бир тобун ошол өз жерине барып, лингвистикалык критерийлер боюнча изилдеген фин окумуштуусу М.А.Кастрен (1813-1852) менен биргеликте “Алтай тилдери” деген термин илим дүйнөсүнөн орун тапкан [Ersoy 2008, 46-47, Temir, 4]. Алтай тилдери теориясы алгачкы мезгилде жазма тилдерге тиешелүү материалдар менен башталган жана Кастрен аркылуу ал түрк, монгол, манчжур тилдерин изилдөө тармактары XIX кылымдан нары оозеки тилден пайдаланган көз карандысыз дисциплинага айланган [Tuna 1992, 10]. Алтай тилдерин изилдөө тарыхында фин окумуштуусу Рамстедттин да орду зор. [Robbeets, 256]. Азыркы монгол тил илими менен алтай тилдери боюнча салыштырма эмгектердин негиздөөчүсү Г.Ж.Рамстедт прото-алтай тили болгонуна алгач шектенип, монгол жана түрк тилдеринин ортосундагы орток элементтерди көп жылдарга созулган эки тараптуу сөз алмашуулардын натыйжасы катары карайт [Ersoy 2008, 68]. Мындай көз карашын Рамстедт кийин өзгөртүп, урал жана алтай тилдеринин тектештиги тууралуу гипотезаны жокко чыгарып, алтай тилдери өзүнчө бир топтон турарын көрсөткөн [Tavkul 2003, 23-32]. Түрк менен монгол тилдеринин ортосундагы тыбыштардын төп келиши маселесине кайрылган Г.Ж.Рамстедт, В.Шотт тарабынан таап чыгарылган чуваш тилиндеги тыбыштык параллелдерден *з / р* жана *ш / л* улам монгол жана түрк тили ортосунда дагы ушундай эле окшош параллелдер бар экенин далилдеген [Tekin 2003a, 73-86, Robbeets, 256]. Рамстедттин эмгектериндеги ойлорду уланткандар арасында В.Котвич, А.Д.Руднев, Б. Я.Владимирцов, венгер окумуштууларынан З.Гомбоц, Ю.Немет, фин окумуштуусу П.Аалто жана Америкада жашаган алтаист Н.Поппе, чыгыш теги украиналык түрколог О.Прицак жана К.Х.Менгес бар. Г.Ж. Рамстедттен кийин эле алтай тилдери теориясын эң кызуу жактап, аны алга сүрөгөн Н.Поппе болгон. “Рамстедт сыяктуу бир топ тилди билген Поппенин эмгектери монголистиканын маселелери, тунгус тилинин диалектологиясы, алтай

тилдеринин өз алдынча жана салыштырмалуу грамматикасына багытталган [Tuna 1992, 9-10]”. Н.Поппенин Grammar of Written Mongolian жана Introduction to Mongolian Comparative Studies аттуу эмгектери монгол тилинин, Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen жана Introduction to Altaic Linguistics аттуу эмгектери алтаистиканын изилденишине чоң салым кошкон [Ersoy 2008, 71]. Алтай тилдери теориясын жактаган советтик түрколог окумуштуу Н.А. Баскаков (1905-1996) түрк тилдеринин доорлору тууралуу мындай деген: “Түрк тилдеринин өнүгүү тарыхында эң эски доор болуп... прото-түрк тили прото-монгол тилинен, прото-монгол тили прото-манчжур-тунгус тилинен өтө аз айырмаланчу алтай тили доору болуп саналат”. Корей, жапон тилдерин Н.А. Баскаков алтай тобуна кошпогону менен, алтай тилдеринин тектештиги туурасында ал Г.Ж. Рамстедт, Б.Я. Владимирцов менен бирдей пикирде [Tekin 2003a, 73-86, Ersoy 2008, 74]. В.Котвичтин окуучусу монгол диалектологиясы багытында иштеген [Ersoy 2008, 70] Б.Я.Владимирцов (1884-1931) монгол жазма тили менен Халха диалектисинин салыштырма грамматикасын жазып, түрк, монгол жана манчжур-тунгус тилдеринин тектештигин жактаган [Tekin 2003b: 76]. Р.Э.Миллердин жапон тилинин алтай тобундагы орду боюнча зор салымы бар ("Proto Altaic *x-" жана "The Altaic Numerals and Japanese" аттуу макалалары). Анын "Japanese and the other Altaic Languages" аттуу эмгеги айрыкча *p/z* жана *ш/л* тыбыштарынын байыркылыгын белгилеген мисалдарды жапон тилинен келтириши менен абдан чоң мааниге ээ [Ersoy 2008, 82, Robbeets, 256, Tuna 4, 10]. Р.И.Винклер, урал-алтай тил бүлөсүн кеңейтип, өлүү тилдер катары таанымал шумер жана акад тилдерин бул бүлөгө кошкон [Bozkurt, 629].

Алтай тилдери теориясын жактагандай эле, ага каршы чыккан окумуштуулар да көп. Алтай тилдери бүлөсүнүн өз ара генетикалык тектештигин жокко чыгарууну 1820-жылы А. Ремюза баштаган. Бүгүнкү күндө алтай тилдери теориясына эң катуу каршы чыккандар болуп британиялык түрколог Дж. Клоусон жана немис тилчиси Г. Дёрфер саналат [Ersoy 2008, 58]. Бул теорияны танган изилдөөчүлөр алтай тилдеринин ортосунда байланыш бар экенин моюнга алышса да, бул байланыш аймактык карым-катыштарга, маданий алыш бериштерге таянганын, алтай тилдеринин сөз казынасында тектеш тилдерде кездешүүчү жалпылыктардын жолукпаганы тууралуу пикирлерин билдиришкен. Бул илимпоздордун ою боюнча тектештиги жоромолдонгон тилдердин генетикалык байланышын, бир прото-тилден пайда болгонун ачык ортого салуу үчүн аталган тилдердин прото доорлорун, прото формаларын элестетүүгө мүмкүнчүлүк берген анык фактылар колдо турушу керек [Robbeets, 256]. Мындай маалыматтын колдо жогунан, колдо болгону бул теорияны далилдей алчу деңгээлге чыкпаганынан аталган тилдердин (түрк-монгол) генетикалык тектештигин ишендире айтуу мүмкүн эмес. Дж. Клоусондун ою боюнча бул тилдердеги өз ара өздөштүрүлгөн сөздөр алардын тектештиги тууралуу жоромолду пайда кылууда [Bozkurt, 630]. Ал эми сөз өздөштүрүү жакынкы эле мезгилде 5-7

кылымдарда жүргөнүн 1959-жылы жарыяланган “The Earliest Turkish Loan Words in Mongolia” аттуу эмгегинде билдирген. Анын үстүнө Дж.Клоусондун ою боюнча тектеш тилдердин генетикалык байланышын көргөзгөн орток сөз казынасы алтай тилдеринде жок [Tekin 2003a, 73-86]. Г.Дёрфер алтай тилдери теориясынан таптакыр танат, бул тилдердеги орток элементтерди бир тилден экинчисине өткөн эски өздөштүрүлгөн сөздөр деп ишендирет. Г.Дёрфердин айтымында эки тилдин ичинен түрк тили мындай сөздөрдү берген, ал эми монгол тили сөз өздөштүргөн тарап болуп саналат [Tekin 2003a, 73-86]. Болгону бул алыш-бериш Дж. Клоусон жана А.М.Щербак айткандай, жакынкы мезгилде эмес, байыркы доорлордо, өз ара түрдүү катмарларда жүргөн [Vozkurt, 630]. Г.Дёрфер да негизги сөздөр маселесине кайрылып, Дж. Клоусон сыяктуу түрк тили, монгол жана тунгус-манчжур тилдеринин башкы сөздөрү бири-бирине окшобой турганына көңүл бурган [Ersoy 2008, 78-79]. Батышта даниялык окумуштуу К.Грёнбек менен шакирти Д.Р.Крюгер алтай тилдери деген аталышты айтылышы оңтойлуу деп колдонсо да, алтай тилдери теориясын далилдене элек гипотеза экенин белгилеп келишет [Tekin 2003a, 73-86]. Түркмөн, чуваш жана алтай тилдери боюнча эмгектери менен көңүлдү бурган немис окумуштуусу Й.Бенцинг жана венгер улутунан чыккан Д.Синор дагы алтай тилдери теориясын азыркы убакка чейин далилденбей келген теория деген илимпоздордун катарын толуктайт. Б.Комри дагы 1981-жылы чыккан “Altaic Languages” аталышындагы эмгегинде генетикалык тектештикке каршы чыккан [Ersoy 2008, 75]. Орус алтай таануучуларынан Г.Д.Санжеев, Б.А.Серебренников жана А.М.Щербак тектештикке ишенбеген илимпоздордон болуп саналат. Серебренников $p > z$; ∂ -, n -, j -, \dot{y} - \dot{y} - жана $z > c$ сыяктуу тыбыштык параллелдерге каршы чыкса, Щербактын ою боюнча алтай тилдери теориясы гипотезадан гана турат, алтай тилдеринин ортосундагы окшоштуктар өз ара карым-катнаш менен сөз өздөштүрүүнүн жыйынтыгынан келип чыгат [Tekin 2003a, 73-86, Ersoy 2008, 74]. К. Шёниг бул темага 2003-жылы кайрылып, The Mongolic Languages аттуу китебинде орун алган “Turko-Mongolic Relations” макаласында изилдөөчү түрк-монгол тилдеринин байланышын көбүнчө эки тараптуу карым-катнашка такап, маселенин тарыхый перспективасын хронология түрүндө бергенге аракет кылган [Ersoy 2008, 80].

Алтай тилдери теориясына каршы чыккан илимпоздордун катарына Рона-Таш, Н.С.Трубецкой, Г.Хазаи, О.Н. Бетлинг, О.Доннер сыяктуу ысымдарды да кошумчаласа болот.

Ошентип, алтай тилдери теориясын жактагандар, каршы чыккандар менен кошо ал теорияга абайлап мамиле жасагандар да бар: венгер алтаисти Л. Лигети (1902-1987) аталган теорияны дале далилдене элек гипотеза деп эсептейт. В.Котвич (1872-1944) Г.Ж.Рамстедттин көз караштарын көбүнчө жактырганы менен алтай тилдери прото-алтай тилден чыкканы боюнча арсар абалда турган. Котвичтин ою боюнча христиандык доордун башында структурасы бири-бирине абдан жакын үч тил тобу, прото-түрк, прото-

монгол, прото- тунгус тили бар эле, булардан түрк тили монгол тилине, монгол тили тунгус тилине чоң өлчөмдө таасир эткен [Tekin 2003b: 75, 76].

Алтай тилдери теориясынын далилдөөдө илимий изилдөөлөргө негиз түзчү эки чоң кыйынчылык алтаист илимпоздордун алдында турат:

1. Алтай тилдери теориясын жактаган алгачкы агым байкабаган чоң көйгөй түрк жана монгол тилинде сүйлөгөн элдер арасындагы эки тараптуу мамилелердин кылымдар бою уланышында жатат, өзгөчө Чынгыз хандын баскынчылык мезгилдеринде, монгол императорлугунун башкаруусунда эң маанилүү квоталарды уйгур монахтары ээлеп турушунан улам монгол тилине түрк-уйгур сөздөрүнүн бир тобу кирип кетип, мына ушундай абалды жараткан. Ошондой эле тунгус тобундагы тилдер менен монгол, түрк тилдери ортосундагы такыр алга жылбаган салыштыруу иштери, Чыгыш Сибирде коңшу турган монгол жана түрк элдеринин да тунгустардан көп сандаган элементтерди өздөштүрүшүнөн улам таптакыр чыкпас тунгуюкка камалып калышкан [Efrasiyap, 35-36].

2. Бүгүнкүгө чейин айтылган түрдүү пикирлерди божомолдон ары алдыга жылдыра албай жүрүүгө себеп алтай тилдери теориясына кирген тилдердин архаикалык формаларын тастыктаган документтердин колдо жоктугу.

Алтай тилдеринин генетикалык тектештиги дале так далилденбеген бойдон калууда, бирок алтай тилдери теориясына каршы чыккандардан бирөө да тилчилерди ынандырчу далилдерди келтирип, бул теорияны жокко чыгара элек [Tekin 2003a, 73-86]. Алтай тилдери теориясын айрымдары жактап, айрымдары каршы чыккан талкуулар али улана берээри айдан ачык. Бирок ар илим тармагында болгондой эле, лингвистикада да жасалган классификациялар изилдөө иштерине чоң жеңилдиктерди берээрин эске ала турган болсок, түрк тилине дүйнөлүк тилдердин арасынан белгилүү бир топтун ичинде, “алтай” же “урал-алтай” деген түшүнүктөргө орун берилиши керек. Түрк тили ошол топтун ичиндеги тилдер менен тектеш экенин далилдөө, андан аркы изилдөөлөргө гана көз каранды болор эле.

II бап «Кыргыз, түрк жана монгол тилдериндеги үнсүз тыбыштар жана алардагы өзгөрүүлөр» деп аталган бөлүмдө кыргыз, түрк жана монгол тилдериндеги үнсүз тыбыштардын ортосундагы тыбыштык шайкештиктер, өзгөрүүлөр, алардын тарыхый өнүгүүлөрү, үндүү тыбыштардын позициялык-комбинатордук абалдары талдоого алынды.

Алтай тил бүлөсүнүн теориясы жалпысынан алганда, алтай тилдеринин ортосундагы тыбыштык параллелдердин негизинде калыптанса, ал тилдердеги тыбыштык параллелдердин пайдубалы белгилүү алтаисттер Рамстедт, Гомбоц жана Поппе тарабынан түптөлгөн. Алтаистика багытында иш жүргүзгөн илимпоздордун бир тобу бу кишилер түптөгөн пайдубалдын үстүнө пикирлерин түшүрүп өрчүтүшкөн” [Ersoy, 90]. “Калган тилдик бүлөлөрдө кездешкендей эле алтай тил бүлөсүндө дагы бу тилдердин белгилерин аныктап чыгуу үчүн салыштырма, тарыхый - салыштырма методу колдонулган. Мындай багытта салыштыруу жүргүзгөндө, тыбыштык параллелдер тектештикти аныктоо үчүн эң орчундуу критерий болуп

саналат. Себеби ыктымалдык мыйзамы боюнча бар экени ырасталган тыбыштык параллелдерге жетиштүү санда мисал табылса, кокустан төп келди сымал шектенүүлөрдү жоюп салат [Tuna 1992, 19]”.

“Тыбыштык кубулуштар” термини кайсы бир тил же наречиенин ичиндеги монемаларды түзгөн фонемалар турпатын алып жатканда, алар морфемалардын курамында туш болгон жалпы же жеке, туруктуу же убактылуу, индивиддик же коомдук өзгөрүүнү туюндурат. Жалпы тилдерде байкалган өзгөрүүнүн айрымдары тоолордун акырындап кыйрашына окшойт. Бат-бат колдонулуп жүргөн тилдик бирдиктер, селдин нугунда жаткан таштар сыяктуу эртерээк кыйрап ураганга дуушар болушат [Gemalmaz 1999, 5]”. Ушул пикирдин негизинде баардык тилдерде байкалган, окшош белгилерди камтыган тыбыштык кубулуштарга (өнүгүүлөргө), тил тайпаларында жана топторунда учураган фонетикалык айырмачылыктарга, белгилүү тилчи-окумуштуу Эфрасияб Гемалмазга таандык көз карашты мисалдар менен бир аз толуктап, төмөнкү 4 пункттун ичинде кыскача аныктап берсе болот:

1. “Табигый өнүгүүлөргө байланыштуу өзгөрүүлөр. Табигый өзгөрүүлөрдүн натыйжасында бир үнсүз башка үнсүзгө, бир үндүү башка үндүүгө айланат “[Gemalmaz 1999, 3]”. Төмөндө деталдаштырылып талдана турган тыбыштык кубулуштар (өзгөрүүлөр) глобалдуу көрүнүш болуп саналат, ошондуктан баардык тилдерде ушул сыяктуу өнүгүүлөр жүрөт:

1.1. *Жарылма* үнсүздөр > *жылчыкчыл* үнсүздөргө; *каткалаң* үнсүздөр > *жумшак* үнсүздөргө; *шоокумчул* үнсүздөр > *уяң* үнсүздөргө айланат. Мисалы, *кырг. тил* ~ *тт. дил*; *кырг. бер* ~ *тт. вер*; *кырг. кел* ~ *тт. гел* ж.б. Бул мисалдарда *жарылма т, б, к* тыбыштар, *жылчыкчыл д, в, г* тыбыштарга айланган.

1.2. *Алдыңкы* үнсүздөр > *артчыл* үнсүздөргө же *артчыл* үнсүздөр алдыңкы үнсүздөргө айланат [Gemalmaz 1999, 5]. Алсак, *кырг. бер* ~ *тт. вер* ж.б. Бул мисалдарда алдыңкы *кош эринчил б* үнсүздөр, *эрин-тишичил в* үнсүздөргө өзгөргөн.

2. “Тил бүлөсүнүн мамилесине жана берген артыкчылыгына байланыштуу өзгөрүүлөр.” Тил тайпасына (алтай тилдер тобу ж.б.) тиешелүү белгилерге, мамилесине байланыштуу, мисалы, алтай тилдеринин баарында кездешкен бөтөнчө оригиналдуу үндөштүк алтай тилдеринин өзгөчөлүгүн көрсөтүп турат.

3. “Тилдик группалардын мамилесине байланыштуу (түрк жана монгол тилдери сыяктуу тил бүлөсүнө таандык белгилер) өзгөрүүлөр”. Мисалы орто монгол тилинен мурунку доорго таандык биринчи даражадагы *ы* тыбышы орто монгол тилинен баштап, *и* тыбышына оошкон жана бүгүн бардык учурда монгол тилинде *и* тыбышы түрүндө жолугат. Ал эми азыркы монгол тилинде *ы* тыбышы жок, дегеле монгол тилдеринин баарында көрүнүш ушундай. Айрыкча алтай тил бүлөсүнө кирген мүчөлөрдөн деп таанылган түрк жана монгол тилдери фонетикалык өзгөчөлүктөрү жагынан түрдүү мүнөздөмөгө ээ келишет. Төмөнкү эки мисалда монгол тили *р / л* тыбышы

менен көрсөтүлсө, түрк тили ошол эле мисалда **з / ш** тыбышы менен көрсөтүлөт. 1. Түрк тилдеринде **з** ~ монгол тилинде **р**: кырг. *өгүз* ~ *тт. өкүз* < *от. өкүз* < *бт. өкүз* ~ *аз. монг. үхер* < *км. үкер* < *ом. хүгер, хүкер* 2. Түрк тилдеринде **ш** ~ монгол тилинде **л**: кырг. *тыш* ~ *тт. дыш* < *от. таш* < *бт. таш* ~ *аз. монг. тал* < *км. тал-а*.

4. “Тилдик топтун ичиндеги говор жана наречиелердин мамилесине байланыштуу өзгөрүүлөр. “Наречиелер тыгыз байланышы бар коомдун тилинен жаңы тилдик элемент, түзүлүштөрдү алганда, сөзсүз түрдө бул тилдин фонетикалык жана фонологиялык системасынын таасиринде калат. Чогуу пайдалануудан улам алынган тилдеги же жазуудагы жазылышынын таасири, түркүн саясий жана коомдук себептерден улам бөлөк тил, наречиелердин таасири сыяктуу тышкы факторлордун айынан, татаал карым-катыш натыйжасында келип чыккан сактап калуу, оошуу, элизия, эпентеза үлгүлөрү аркылуу ар кандай мүнөзүн ортого салат [Gemalmaz 1999, 4]”. Ошол себептүү тилдер ылгап тандоонун натыйжасында бөтөнчө мүнөзүн дагы көрсөтүшү мүмкүн. Мисалы, кыргыз тили өз алфавитинде орусча элементтерди (**ц, я, ю** ж.б.) алып жүрөт. Өзбекче жоон үндүүлөргө басым жасашынан фарсчанын таасири байкалат. Арабчадан алынган сөздөрдө жолуккан, бирок жазууда белгиленбеген түрк тилиндеги **ә (ä)** тыбышы тыгыз байланыштагы тилдердин таасиринен келип чыккан. Ошондой эле түрк тил бүлөсүнө кирген кыргыз жана түрк тилдеринин ортосундагы фонетикалык айырмачылыктар буга эң сонун мисал боло алат: кыргыз тили *жарылма (п, ч, б)*, *каткалаң (т, к)*, *шоокумчул (ж)* үнсүздөрдү бааласа, түрк тили *жылчыкчыл (ф, с, в)*, *жумшак (д, г)*, *уяң (й)* үнсүздөрдү тандайт (мис. кырг. *тил* ~ *тт. дил*; кырг. *бер* ~ *тт. вер*; кырг. *кел* ~ *тт. гел* ж.б.).

Фонетикалык кубулуштардын (тыбыштык параллелдер, өнүгүүлөр) себебин аныктоодо таянган теория бул эмгекте талданган кыргыз, түрк жана монгол тилдери ортосундагы бүт тыбыштык кубулуштардын себебин жана өзгөрүү багытын түшүндүрүп берүү дареметине ээ: “*Табигый өзгөрүүлөрдүн натыйжасында бир үнсүз башка үнсүзгө, бир үндүү башка бир үндүүгө айланат:*

1. *Жарылма үнсүздөр > жылчыкчыл үнсүздөргө; каткалаң үнсүздөр > жумшак үнсүздөргө; шоокумчул үнсүздөр > уяң үнсүздөргө өзгөрөт* [Gemalmaz 1999, 5-8].

1.1. *Жарылма үнсүздөр > жылчыкчыл үнсүздөргө өзгөрөт.*

1.1.1. *Жарылма п, б, м үнсүздөрү > жылчыкчыл ф, в, w үнсүздөрүнө өзгөрөт: алсак, кырг. кабырга ~ тт. кабурга ~ аз. монг. хавирга(н), хавирга < км. хабирга-а(н), хабирга(н), қабирга < ом. қабирқа.*

1.1.2. *Жарылма т, д, н, ж, ч үнсүздөрү > жылчыкчыл с, ш, з, j, p, л, й үнсүздөргө өзгөрөт: 1. кырг. аяк ~ тт. аяк < бт. адак, адақ ~ аз. монг. адаг < км. адаг 2. кырг. жамак, жама- ~ тт. яма, яма- < бт. йеме ~ аз. монг. неме- < км. неме-, немери < ом. неме- 3. кырг. шылтоо ~ кырг. диал. шылтак ~ тт. гов. шылтак < от. тылдаг, тыл < бт. тылтаг, тылда-, тыл, тил ~ аз. монг. шалтаг < км. силтаг < ом. силтаг.*

1.1.3. Жарылма **к, г, ң, қ, ғ** үнсүздөрү > жылчыкчыл **х, х, г, й** үнсүздөрүнө өзгөрөт: мисалы, кырг. *сакал* ~ *тт. сакал* < *от. сакал* < *бт. сақаал* ~ *аз. монг. сахал* < *км. сахал, сақал* > *сахал* < *ом. сағал, сақал, сақал* > *сахал*.

1.2. Каткалаң үнсүздөр > жумшак үнсүздөргө айланган.

1.2.1. Каткалаң **п, ф** үнсүздөрү > жумшак **б, м, в, w** үнсүздөргө айланат: кырг. *алп* ~ *тт. алп* < *от. алп* < *бт. алп* ~ *аз. монг. албан* < *км. алба(н), алба* < *ом. алб*.

1.2.2. Каткалаң **т, ч, с, ш** үнсүздөрү > жумшак **д, ж, з, ј, н, р, л** үнсүздөргө өткөн: кырг. *теп-* ~ *тт. деп-* < *от. теп-* ~ *аз. монг. дэвсе-, дави* < *км. дебсе-, даби*.

1.2.3. Каткалаң **к, қ** үнсүздөрү > жумшак **г, ғ (ġ), г (ğ), ң, х, х, й** үнсүздөргө өтөт: алсак, кырг. *булак* ~ *тт. гов. булак* < *бт. бт. булк, булағ* ~ *аз. монг. булаг* < *км. булаг* < *ом. булағ*.

1.3. Шоокумчул үнсүздөр > уяң үнсүздөргө өткөн.

1.3.1. Шоокумчул **п, б, ф, в** үнсүздөрү > уяң **м, w** үнсүздөргө оошкон: кырг. *чолпон* ~ *тт. чолпан* ~ *тт. гов. чулпан* < *бт. чолпан* ~ *аз. монг. цолмон* < *км. чолмун*.

1.3.2. Шоокумчул **т, д, ч, с, ш, ж, з** үнсүздөр > уяң **н, р, л, й, ј** үнсүздөргө өзгөргөн: кырг. *аяк* ~ *тт. аяк* < *бт. адак, адақ* ~ *аз. монг. адаг* < *км. адағ*.

1.3.3. Шоокумчул **к, қ, г, ғ (ġ), г (ğ)** үнсүздөрү > уяң **х, х, ң** үнсүздөргө өткөн: кырг. *керек* ~ *тт. герек* < *от. керек* ~ *аз. монг. херек* < *км. керег* < *ом. керек*.

2. Алдыңкы үнсүздөр > артчыл үнсүздөргө оошкон [Gemalmaz 1999, 5].

2.1. Алдыңкы *кош эринчил* **п, б, м, w** > *эрин-тиишил* **ф, в** үнсүздөргө өткөн: алсак, кырг. *бер* ~ *тт. вер*; кырг. *тил* ~ *тт. дил* ж.б.

2.2. Алдыңкы **т, д, с, з, н, р** > *артчыл* **ч, ж, ш, ј, л** үнсүздөрүнө оошкон. Мисалы, кырг. *таян-, чыда-* ~ *тт. даян-* < *от. тыд-* < *бт. тыда-, тыд-* ~ *аз. монг. чадах-* < *км. чида-* < *ом. чида-*.

3. Табигый өзгөрүүлөрдүн натыйжасында бир үндүү башка үндүүгө айланат (кең > кууш; эрин > ачык, жб: *мис. бт. эд+гү* > *эйӨү* > *ийӨи* ~ *ийи*; *бт. таи* > *дыш* ~ *дыш*) [Gemalmaz 1999, 9].

3.1. Кең **а, э, о, ө** үндүүлөр > кууш **ы, и, у, ү** үндүүлөргө оошот: алсак, кырг. *катуу* ~ *тт. каты* < *бт. катыг, қатыг, қатығ* ~ *аз. монг. хатуу* < *км. хатагу, қатагу* < *ом. қатаңгу, ғата'у*. Экинчи муундагы кең **а** тыбышы кууш **ы** тыбышына айланган, кийин *ыг* > *уу* түрүнө өткөн.

3.2. Эрин **о, у, ө, ү** үндүүлөрү > ачык **а, ы, э, и** үндүүлөргө өткөн. Мисалы, кырг. *катын* ~ *тт. хатун, кадын* < *от. катун* < *бт. қатун* ~ *аз. монг. хатан* < *км. хатун, қатун* > *хатун* < *ом. ғатун*. Экинчи муундагы эрин **у** тыбышы ачык **ы** тыбышына айланган.

Жогоруда биз талдоого аракет жасаган тыбыштык кубулуштар (өзгөрүүлөр) бардык тилдерде бирдей типте өнүгөт, жана ал бир гана түрк тилдеринин жекече өзгөчөлүгү болуп саналбайт. Буга окшогон тыбыштык кубулуштар бир уячада камтылган төмөнкүдөй тыбыштар ортосунда жүрөт:

Эрин **п, б, м, w, ф, в** үнсүздөрү эрин **п, б, м, w, ф, в** үнсүздөрүнө;

Тишичил т, д, с, з, ч, ж, ш, ј, н, л, р үнсүздөр тишичил т, д, с, з, ч, ж, ш, ј, н, л, р үнсүздөргө;

Таңдай җ, җ, қ, к, ғ, 2, 2 (ǵ), ң, й үнсүздөрү таңдай җ, җ, қ, к, ғ, 2, 2 (ǵ), ң, й үнсүздөрүнө оошот. Бирок жалгыздап жолуккан учурларда түрдүү уячалар ортосунда которулуу, өзгөрүү жүрүшү мүмкүн.

2.1. Тыбыштардын ачык чыгуу (Aperture) катарына жараша классификациясы:

	5	4	3	2	1	2	3	4	5
+4	Ø үндүү								
+3			а						
+2				э				о	ө
+1			ы			и		у	ү
Ø	Ø үнсүз/үндүү								
-1	х	х			й				ш
-2					л	р			
-3				ң		н			м
-4			з (ǰ)	з (ǰ)	ж		з	в	
-5					ж				
-6					ш	ч	с	ф	
-7			г (ǰ)	г			д		б
-8			қ	к			т		п
-9	Ø үнсүз								
	222	221	211	122	121	112	111		
	22	21			12	11			
		1			1				

1. 2.1- таблицада фонетикалык кубулуштардын (өзгөрүү), тыбыштык өнүгүүнүн табигый багыты оң жактагы жебечелер менен көрсөтүлгөн.

2. Экинчи даражадагы горизонталдык өнүгүү ортону көздөй жылат [Gemalmaz 1999, 5].

111. кош эринчил **112.** эрин-тиишчил **121.** тил-тиишчил
122. тил-бүйлөчүл **211.** орточул **221.** артчыл **222.** түпчүл

1. Кош эринчил n үнсүз тыбышы

Сөз башындагы **n**, кыргыз тилинде **Ø**; түрк тилинде **Ø**; орто түрк тилинде **Ø**; байыркы түрк тилинде **Ø**; азыркы монгол тилинде **Ø**; классикалык монгол тилинде **Ø**; орто монгол тилинде¹ **x** катары жолугат. Сөз ортосундагы жана аягындагы **n** болсо, кыргыз тилинде **n**, **б**, **м**, *созулма үндүү (а)*; түрк тилинде **n**, **б**, **в**, **м**; орто түрк тилинде **n**, **б**, **ф**; байыркы түрк тилинде **n**, **б**; азыркы монгол тилинде **б**, **в**, **м**, **г**, *созулма үндүү (э, ү, а, у)*; классикалык монгол тилинде **n**, **б**, **м**, **й**, **г**, **з**; орто монгол тилинде **n**, **б**, **г**, **'** катары жолугат: **1.** кырг. *өгүз* ~ *тт. өкүз* < *от. өкүз* < *от. өкүз* < *от. өкүз* < *аз. монг. үхер* < *км. үкер* < *ом. хүгер, хүкер*; **2.** кырг. *алп* ~ *тт. алп* < *от. алп* < *от. алп* < *от. алп* < *от. алп*, *албан* ~ *аз. монг. албан* < *км. алб, алба(н), алба, албан*; **3.** кырг. *кыпчак* ~ *тт. кыпчак* < *от. Кыфчак* ~ *ом. Кибча'ут*; **4.** *тт. топук* < *от. топык* < *от. топуг, тобык, тобуг* ~ *км. тойиг* < *ом. тобук, тобуг*; **5.** кырг. *чолпон* ~ *тт. чолпан* < *от. чолпан* ~ *аз. монг.*

¹ Азыркы монгол, орто монгол, классикалык монгол азыркы түрк, орто түрк, байыркы түрк тили деп бөлүштүрүүдө Владимирцовдун пикирине таяндык.

цолмон < км. чолмун; **б.** кырг. комуз ~ тт. копуз < от. копуз < бт. кобуз ~ аз. монг. хуур, хугур < км. хугур, қу'ур, қугур < ом. ху'ур, қу'урда-

2. Кош эринчил б үнсүз тыбышы

Сөз башында келген **б** тыбышын кыргыз тилинде **б, м**; түрк тилинде **б, Ø**; орто түрк тилинде **б**; байыркы түрк тилинде **б**; азыркы монгол тилинде **б, м**; классикалык монгол тилинде **б, м**; орто монгол тилинде болсо **б** катары кезиктире алабыз. Сөз ортосундагы жана аягындагы **б** тыбышын болсо кыргыз тилинде **б, м, н, созулма үндүү (у, о)**; түрк тилинде **б, в, н, м**; орто түрк тилинде **б, н, w, м, в**; байыркы түрк тилинде **б, в, м, w, г**; азыркы монгол тилинде болсо **б, в, м, созулма үндүү (у, ө)**; классикалык монгол тилинде **б, м, в, w, й, г, созулма үндүү (у), у**; орто монгол тилинде **б, в, w, у** катары учуратабыз.: **1.** кырг. бүргө ~ тт. пире < бт. бүрге ~ аз. монг. бүүрег < км. бүрге < ом. бүрге; **2.** кырг. музудоо ~ тт. богаз < от. богаз < бт. богаз / богуз ~ аз. монг. багалзуур < км. багалжагур, богорла- < ом. бо'орла-; **3.** кырг. самын ~ тт. сабун ~ аз. монг. саван < км. сабунг; **4.** кырг. уу ~ тт. ав < от. аб, ав, aw < бт. ав, аб ~ аз. монг. аб < км. аба < ом. аба; **5.** кырг. кебек ~ тт. кепек < от. кепек ~ аз. монг. хевег < км. кебег; **6.** кырг. темене < бт. темен ~ аз. монг. тебене < ом. тебене; **7.** кырг. обача / обочо ~ тт. өбек ~ аз. монг. өөг, өвөг < км. өгег.

3. Кош эринчил м үнсүз тыбышы

Сөз башында келген биринчи даражадагы **м**, кыргыз тилинде **м, б, Ø**; түрк тилинде **м, б, Ø**; орто түрк тилинде **м, б**; байыркы түрк тилинде **м, б, Ø**; азыркы монгол тилинде **м, б**; классикалык монгол тилинде **м, б**; орто монгол тилинде **м, б** катары учурайт. Сөз ортосундагы жана аягындагы **м** үнсүз тыбышы болсо кыргыз тилинде **м, созулма үндүү (ө)**; түрк тилинде **м, в**; орто түрк тилинде **м, в**; байыркы түрк тилинде **м, в**; азыркы монгол тилинде **м, н, созулма үндүү (а)**; классикалык монгол тилинде **м, н, г**; орто монгол тилинде **м** катары кездешет.: **1.** кырг. мен, диал бен ~ тт. бен < от. бен < бт. мин, мен ~ аз. монг. би < км. би < ом. би < э. монг. *бин < *мин; **2.** кырг. диал эрдем ~ тт. эрдем < от. эрдем < бт. эрдем ~ аз. монг. эрдем < км. эрдем, ёрдем, едрем < ом. эрдем; **3.** кырг. төө ~ тт. деве < от. теке, текей < бт. теке ~ аз. монг. темээ, темээ(н) < км. текеге(н) < ом. темейен, темейен; **4.** тт. томурчук ~ аз. монг. тогурчуг < км. тогурчаг

4. Тишчил т үнсүз тыбышы

Сөз башындагы **т** тыбышына кыргыз тилинде **т, д, ш, с**; түрк тилинде **т, д, ш, с**; орто түрк тилинде **т, с**; байыркы түрк тилинде **т, с**; азыркы монгол тилинде **т, д, ч, ц, ш, с, з**; классикалык монгол тилинде **т, д, ч, ц, с, ж**; орто монгол тилинде **т, д, ч, с** тыбыштары дал келет. Ортоңку жана аяккы **т** тыбышына болсо, кыргыз тилинде **т, ч**; түрк тилинде **т, д, ж**; орто түрк тилинде **т, ч, д**; байыркы түрк тилинде **т, д, ч**; азыркы монгол тилинде **т, д, ч, ц**; классикалык монгол тилинде **т, д, ч**; орто монгол тилинде **т, д, ч** тыбыштары туура келет. **1.** кырг. төрт ~ тт. дөрт < от. төрт < бт. төрт ~ аз. монг. дөрөв, дөрбөн < км. дөрбе(н), дөрбен < ом. дөрбе(н); **2.** кырг. сен ~

тт. сен < от. сен < бт. сен ~ аз. монг. чи < км. чи < ом. чин < э. монг. чин; 3. кырг. шылтоо ~ кырг. диал. шылтак ~ тт. гов. шылтак < от. тылдаг, тыл < бт. тылтаг, тылда-, тыл ~ аз. монг. силтаг, шалтаг, силтаган < ом. силтаг, сылтаг

5. Тишчил *д* үнсүз тыбышы

Сөз башындагы биринчи даражадагы *д* тыбышына кыргыз тилинде *д, ж*; түрк тилинде *й, т, Ø*; орто түрк тилинде *й*; байыркы түрк тилинде *д, й*; азыркы монгол тилинде *д, з, н*; классикалык монгол тилинде *д, ж, н*; орто монгол тилинде *д* тыбыштары дал келет. Ортоңку жана аяккы позицияда *д* тыбышына кыргыз тилинде *д, й, з, ж, созулма үндүү (э, ө), т, Ø*; түрк тилинде *д, й, в, з, т, ж, г, Ø*; орто түрк тилинде *д, й*; байыркы түрк тилинде *д, з, Ø*; азыркы монгол тилинде *д, ж, з, й, в*; классикалык монгол тилинде *д, ж, й, в*; орто монгол тилинде *д, ж, й* тыбыштары туура келет: **1.** кырг. *ээ, эже* ~ *тт. ийе, эже* < *от. иди* < *бт. эди, иди* ~ *аз. монг. эзен, эжен* < *км. эжен* < *ом. эжен*; **2.** кырг. *жал* ~ *тт. йеле* < *от. ял* < *бт. йил (йёл, дёл), ял* ~ *аз. монг. дел* < *км. дел* < *ом. дел*; **3.** кырг. *жалын* ~ *тт. ялым* < *от. ялын, ял-* < *бт. ялын, ял* ~ *аз. монг. дөл, нөл, зал* < *км. дөлү, нөле, жали* < *ом. дел*; **4.** кырг. *кайын, катын* ~ *тт. кадын, кайын* < *от. кадын* < *бт. кадын, кайын, қадын* ~ *аз. монг. хадам* < *км. қадум* < *ом. хадум, қадум*; **5.** кырг. *жөө* ~ *тт. яя, яян* < *от. ядаг* < *бт. ядаг, ядаг* ~ *аз. монг. явган, ядагу, яда-* < *км. явуган, ядагу* < *ом. ядау*

6. Тишчил *с* үнсүз тыбышы

Сөз башында келген биринчи даражадагы *с* тыбышына кыргыз тилинде *с, ш, ч*; түрк тилинде *с*; орто түрк тилинде *с*; байыркы түрк тилинде болсо *с*; азыркы монгол тилинде *с, ч, ш*; классикалык монгол тилинде *с, ч, ш*; орто монгол тилинде *с, ш* тыбыштары дал келет. Ортоңку жана аяккы позицияда *с* тыбышына кыргыз тилинде *с, ш, з, т*; түрк тилинде *с, ш, з*; орто түрк тилинде *с, ш, з*; байыркы түрк тилинде болсо *с, ш, з* жана азыркы монгол тилинде *с, з, ш*; классикалык монгол тилинде *с, ш*; орто монгол тилинде *с, ш* тыбыштары туура келет. Поппенин ою боюнча “Биринчи даражадагы *с*, монгол тилинде үндүүлөрдүн ичинен *ы* жана *и* тыбыштарынан мурун *ш* тыбышына өзгөрөт: **1.** кырг. *чач, диал сач* ~ *тт. сач-* < *от. сач-* < *бт. сач-* ~ *аз. монг. саца-, сажу-, сажу-* < *км. сачу-, сажу-* < *ом. сачу-*; **2.** кырг. *сары, диал сарык* ~ *тт. сары* < *от. сарыг* < *бт. сарыг, сарыг* ~ *аз. монг. шар* < *км. сира, шира* < *ом. шира, шира, сира*; **3.** кырг. *жемши* ~ *тт. йемиш* < *от. йемиш* < *бт. жéмиш* < *йéмиш* ~ *аз. монг. жимс* < *км. жимис* < *ом. жемши*; **4.** кырг. *улус, улус* ~ *тт. улус* < *от. улуш* < *бт. улуш, улус* ~ *аз. монг. улс, улус* < *км. улус* < *ом. улус*; **5.** кырг. *деңиз, диал теңис* ~ *тт. деңиз* < *от. теңиз* ~ *аз. монг. тенгес* < *км. тенгис* < *ом. тенгис*

7. Тишчил *ч* үнсүз тыбышы

Сөз башындагы *ч* тыбышына кыргыз тилинде *ч, с*; түрк тилинде *ч, ж*; орто түрк тилинде *ч, с*; байыркы түрк тилинде *ч, с*; азыркы монгол тилинде *ч, ц, с, ж, з*; классикалык монгол тилинде *ч, с, ж*; орто монгол тилинде *ч, ж*,

с тыбыштары туура келет. Сөз ортосундагы жана аягындагы **ч** тыбышына кыргыз тилинде **ч**; түрк тилинде **ч, жс**; орто түрк тилинде **ч**; байыркы түрк тилинде **ч**; азыркы монгол тилинде **ч, ц, с, жс, ш**; классикалык монгол тилинде **ч, с, жс, ш**; орто монгол тилинде **ч, ш** тыбыштары дал келет: **1.** *тт. жыда < бт. чыда ~ аз. монг. жад < км. жидда < ом. жыда*; **2.** *кырг. чыңгыз ~ тт. женгиз ~ аз. монг. чингес < км. чингис*; **3.** *кырг. чечен ~ аз. монг. чечен, сечен*; **4.** *кырг. кочкор, коч, куча ~ тт. коч < бт. коч ~ аз. монг. хуч, хуса < км. хуча(н), қуча < ом. қуча*; **5.** *кырг. шииш- ~ тт. шииш- ~ км. чили-*; **6.** *кырг. өч ~ тт. өч < от. өч < бт. өч ~ аз. монг. өс < км. өс < ом. өш*

8. л/ш тыбыштык параллелдери жана ламдаизм / сигматизм

Сөз ортосундагы жана аягындагы позицияда **ш** тыбышына кыргыз тилинде **ш**; түрк тилинде **ш**; орто түрк тилинде **ш**; байыркы түрк тилинде **ш**; азыркы монгол тилинде **л**; классикалык монгол тилинде **л**; орто монгол тилинде **л** дал келет. Мындай фонетикалык кубулуштар бизди ламдаизм / сигматизм тууралуу жүргөн талаш-тартышка алып барат: *кырг. таш ~ тт. таш < от. таш < бт. таш ~ аз. монг. чулуун < км. чилагу(н), чилагун, чилагун < ом. чилаун*

9. Тишчил ж үнсүз тыбышы

Сөз башындагы **жс** тыбышына кыргыз тилинде **жс, Ø**; түрк тилинде **й, жс, Ø**; орто түрк тилинде **й, жс**; байыркы түрк тилинде **й**; азыркы монгол тилинде **жс, з, й**; классикалык монгол тилинде **жс**; орто монгол тилинде **жс** тыбыштары туура келет. Сөз ортосундагы **жс** тыбышына кыргыз тилинде **жс, й**; түрк тилинде **жс, й**; байыркы түрк тилинде **й**; азыркы монгол тилинде **жс, з**; классикалык монгол тилинде **жс**; орто монгол тилинде **жс** тыбыштары дал келет: **1.** *кырг. жүрөк ~ тт. йүрек < бт. йүрек ~ аз. монг. зүрх(ен), зүрх < км. жируке(н) < ом. жирукен, жируге(н)*; **2.** *кырг. жийде ~ тт. игде < бт. йигде ~ км. жигде < ом. жигде*; **3.** *кырг. ойно- ~ тт. ойна- < бт. ойна- ~ км. ожу-, ожуга*; **4.** *кырг. жору- ~ тт. ёр- < от. ёр- < бт. ёр-, жорыг < ёрыг ~ аз. монг. йөр < км. иру-а < ом. ёр-, жориг*

10. Тил-бүйлөчүл р / тишчил з тыбыштык шайкештиктер жана ротацизм / зетацизм

Сөз ортосундагы жана аягындагы позицияда **р ~ з** тыбыштарына кыргыз тилинде **з, с, р**; түрк тилинде **з, с, р**; орто түрк тилинде **з, с**; байыркы түрк тилинде **з, с, р**; азыркы монгол тилинде **р, з, жс, ц, л**; классикалык монгол тилинде **р, жс, ч, ц, л**; орто монгол тилинде **р, з, с, жс** тыбыштары дал келет. Мындай тыбыштык кубулуштар ротацизм / зетацизм сыяктуу чечилбеген талаш-тартышка бизди дагы тартып жатат. **1.** *кырг. өз ~ тт. өз < от. өз < бт. өз ~ аз. монг. өр < км. өрү, өрө / өре < ом. өрө / өре*; **2.** *кырг. уз, уста ~ тт. уз, уста, уран < от. уз, узлук < бт. уз, ур(ан) ~ аз. монг. уран < км. уран, ура < ом. уран*; **3.** *кырг. семиз, семир- ~ тт. семиз- < бт. семиз ~ км. семежи, семежин*; **4.** *кырг. мууздоо ~ тт. богаз < от. богаз < бт. богаз / богуз ~ аз. монг. багалзуур < км. багалжагур, богорла- < ом. боорла-*

11. Тил-бүйлөчүл, дирилдеме р үнсүз тыбышы

Биринчи даражадагы *p*, ортоңку жана аяккы позицияда жолугуп, сөз башында жолукпайт. Ортоңку жана аяккы *p* тыбышына кыргыз тилинде *p, л*; түрк тилинде *p, л*; орто түрк тилинде *p, л*; байыркы түрк тилинде *p, л*; азыркы монгол тилинде *p, л, Ø*; классикалык монгол тилинде *p, л, Ø*; орто монгол тилинде *p, л* төп келет. **1.** кырг. диал. эрдем ~ тт. эрдем < от. эрдем < бт. эрдем ~ аз. монг. эрдем < км. эрдем, ёрдем, едрем < ом. эрдем; **2.** кырг. балбал ~ тт. балбал < от. балбал ~ аз. монг. баримал < км. баримал; **3.** кырг. үркөр ~ тт. үлкөр < бт. үлкөр ~ ом. үлгер

12. Тил-бүйлөчүл, капталчыл *л* үнсүз тыбышы

Биринчи даражадагы *л*, ортоңку жана аяккы позицияда жолугат, бирок сөз башында жолукпайт. Сөз ортосу жана аягындагы *л* тыбышына кыргыз тилинде *л, ъ, т*; түрк тилинде *л* орто түрк тилинде *л*; байыркы түрк тилинде *л*; азыркы монгол тилинде болсо *л, н, созулма үндүү (y)*; классикалык монгол тилинде *л, н, созулма үндүү (y)*; орто монгол тилинде *л* туура келет: **1.** кырг. ылаачын, ылачын, лачин ~ тт. лачин < от. лачин < бт. ла:жин ~ аз. монг. нач, начин < км. начи(н) < ом. лачын; **2.** кырг. теңде- ~ тт. денкле- < от. теңде- < бт. теңде- ~ аз. монг. тегне- < км. теңне-

13. Орточул *к* үнсүз тыбышы

Сөз башында келген биринчи даражадагы *к* тыбышына жоон (арткы) үндүү катышкан уңгуларда кыргыз тилинде *к, Ø*; түрк тилинде *к, х, г, Ø*; орто түрк тилинде *к, қ*; байыркы түрк тилинде *к, қ*; азыркы монгол тилинде *к, х, х*; классикалык монгол тилинде *к (қ, х, х)*; орто монгол тилинде *к (қ, х, ġ, х)* тыбыштары туура келет. Ичке (алдыңкы) үндүү катышкан уңгуларда болсо кыргыз тилинде *к*; түрк тилинде *к, г*; орто түрк тилинде *к*; байыркы түрк тилинде *к*; азыркы монгол тилинде *х, к*; классикалык монгол тилинде *к*; орто монгол тилинде *к* тыбышы дал келет. Ортоңку позицияда *к* тыбышына жоон (арткы) үндүү катышкан уңгуларда кыргыз тилинде *к, г, Ø, созулма үндүү ү*; түрк тилинде *к, г, г, Ø*; орто түрк тилинде *к, г, Ø*; байыркы түрк тилинде *к, қ, ġ, г, Ø*; азыркы монгол тилинде *х, г, к, созулма үндүү ү, Ø*; классикалык монгол тилинде *к (қ, х, х, ġ, г), Ø*; орто монгол тилинде *к (қ, ġ, г, х, ’)* тыбыштары дал келет. Ичке (алдыңкы) үндүү катышкан уңгуларда болсо кыргыз тилинде *к, г*; түрк тилинде *к, г*; орто түрк тилинде *к, г*; байыркы түрк тилинде *к, г*; азыркы монгол тилинде *х*; классикалык монгол тилинде *к*; орто монгол тилинде *к* тыбыштары дал келет. **1.** кырг. кут ~ тт. кутлу < от. кут < бт. кут ~ аз. монг. хутаг < км. хутуг, қутуг < ом. кутук, қутуқ; **2.** кырг. кер, кереш ~ тт. хыргүр, кар- ~ аз. монг. херүүл < км. кере-гүр < ом. кере’ул, кере-; **3.** кырг. чечек ~ тт. чичек < от. чичек < бт. чечек ~ аз. монг. цэцэг < км. чечег < ом. чечег

14. Сөз башындагы *г* үнсүз тыбышы

Сөз башында келген биринчи даражадагы *г* тыбышына, жоон (арткы) үндүү катышкан уңгуларда кыргыз тилинде *к*; түрк тилинде *к*; орто түрк тилинде *к, қ*; байыркы түрк тилинде *к, қ*; азыркы монгол тилинде *г*; классикалык монгол тилинде *г*; орто монгол тилинде *г* тыбыштары дал келет.

Ичке (алдыңкы) үндүү катышкан уңгуларда кыргыз тилинде **к**; түрк тилинде **к**, **г**; орто түрк тилинде **к**; байыркы түрк тилинде **к**; азыркы монгол тилинде **г**; классикалык монгол тилинде **г**; орто монгол тилинде **г** тыбыштары туура келет. Сөз ортосу жана аягындагы **г** тыбышы, кыргыз тилинде **к**, **г**, *созулма үндүү (а, у, ө, о, ү), й, б, Ø*; түрк тилинде **к, г, з, й, нг, в, б, Ø, х**; орто түрк тилинде **к, г, з, г', қ, й, Ø**; байыркы түрк тилинде **к, г, з, г', қ, в, й, Ø**; азыркы монгол тилинде **г, созулма үндүү (а, о, у, ү, э, ө), Ø, х, й**; классикалык монгол тилинде **г, з, г', Ø, созулма үндүү (у, ө), х, нг, й, к, х, ';** орто монгол тилинде **г, г', ', й, и, к, созулма үндүү (а, э), Ø** тыбыштары дал келет. **1.** кырг. кем ~ тт. кем < от. кем < бт. кем ~ аз. монг. гем < км. гем; **2.** кырг. кудук ~ тт. кую < бт. кудуг, қудуг ~ аз. монг. худаг < км. қудуг, худдуг < ом. гудуг; **3.** кырг. сак ~ тт. саг, сайын, сай < бт. саг ~ аз. монг. сажин < км. сайин, сайн < ом. сайин, сайын

15. Орточул **й** үнсүз тыбышы

Сөз башында келген биринчи даражадагы **й** тыбышына кыргыз тилинде **ж, Ø**; түрк тилинде **й, Ø**; орто түрк тилинде **Ø**; байыркы түрк тилинде **й, Ø**; азыркы монгол тилинде болсо **й, Ø**; классикалык монгол тилинде **й, Ø**; орто монгол тилинде **Ø** тыбыштары дал келет. Ортоңку жана аяккы позицияда биринчи даражадагы **й** тыбышына кыргыз тилинде **й, ж**; түрк тилинде **й, ф, Ø**; орто түрк тилинде **й**; байыркы түрк тилинде **й, Ø**; азыркы монгол тилинде болсо **й, Ø, созулма үндүү (у)**; классикалык монгол тилинде **й, и, созулма үндүү (у), Ø**; орто монгол тилинде **й, и** тыбыштары дал келет. **1.** кырг. бай ~ тт. бай, байан < от. бай < бт. бай ~ аз. монг. байан < км. байан < ом. байан; **2.** кырг. жер, жер жүзү ~ тт. йерйүзү < бт. йиртинчү, йиртүнчү ~ аз. монг. йертөнцү < км. йиртинчү

16. Уччул **н** үнсүз тыбышы менен орточул **ң** үнсүз тыбышы

Сөз башындагы *тил-бүйлөчүл* **н** тыбышына кыргыз тилинде **ж, н**; түрк тилинде **й, н**; орто түрк тилинде **й, н**; байыркы түрк тилинде **й, н**; азыркы монгол тилинде **н, д, ж, й, з**; классикалык монгол тилинде **н, д, ж**; орто монгол тилинде **н, д, ж** тыбыштары дал келет. Ортоңку жана аяккы позициядагы **н** жана **ң** тыбыштарына кыргыз тилинде **н, ң, й, м, созулма үндүү (ө, у), Ø**; түрк тилинде **н, й, з, нк, нг, Ø**; орто түрк тилинде **н, ң, й, з, Ø**; байыркы түрк тилинде **н, ң, нг, г', Ø**; азыркы монгол тилинде **н, ң, г, м, л, й, созулма үндүү (у, ө), Ø**; классикалык монгол тилинде **н, ң, нг, м, л, и, й, г, созулма үндүү (у), Ø**; орто монгол тилинде **н, ң, г', ', нг, м, Ø** тыбыштары туура келет: **1.** кырг. жаш ~ тт. йаш < от. йаш < бт. йаш ~ аз. монг. нас < км. насу(н) < ом. насун; **2.** кырг. жаш ~ тт. йаш < от. йаш < бт. йаш ~ аз. монг. нялх / нилх < км. нилх-а, нилқа < ом. нилқа; **3.** кырг. жалын ~ тт. йалым < от. йалын, йал- < бт. йалын, йал ~ аз. монг. дөл, нөл, зал' < км. дөлү, нөле, жали < ом. дел; **4.** кырг. жүз ~ тт. йүз < от. йүз < бт. йүз ~ аз. монг. нуур, дүри < км. нигур, дүри, жисүн < ом. ни'ур, дүри, жисүн; **5.** кырг. куу ~ тт. кугу < от. кугу < бт. кугу: ~ аз. монг. хун, хун(г) < км. хун < ом. гун; **6.** кырг. суусар ~ тт. сансар ~ аз. монг. суусар, суусар < км. суусар

Айрыкча жогоруда берилген фактыларга карата кыргыз жана түрк

тилдеринин фонетикалык өзгөчөлүктөрү туурасында төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот: кыргыз тили *жарылма, каткалаң, шоокумчул (т, п, б, ж, ч, х, к ж.б)* үнсүздөрдү тандаса, түрк тили *жылчыкчыл, жумшак, уяң (д, ф, в, й, с, х, к ж.б)* тыбыштарга баа берет. Эки тилдин ортосундагы айырмачылыкты төмөнкү аныктама эң сонун туюндуруп берет: Табигый өзгөрүүлөрдүн натыйжасында (*жарылма (п, ч, б) > жылчыкчыл (ф, с, в), каткалаң (т, х) > жумшак (д, х), шоокумчул (х, ж) > уяң (х, й)* ж.б.) үнсүздөргө айланат (Gemalmaz 1999, 8). Эки тилдин өзгөчөлүктөрүнө жараша 1. кыргыз тили *жарылма (п, ч, б) > түрк тили жылчыкчыл (ф, с, в)* үнсүздөрдү, 2. кыргыз тили *каткалаң (т, х) > түрк тили жумшак (д, х)* үнсүздөрдү, 3. кыргыз тили *шоокумчул (х, ж) > түрк тили уяң (х, й)* үнсүздөрдү тандайт. Алсак, кырг. *тил* ~ *тт. дил*; кырг. *бер* ~ *тт. вер*; кырг. *жол* ~ *тт. йол*; кырг. *кел* ~ *тт. гел* ж.б. Айрыкча монгол тили туурасында тилчи-окумуштуу Ахмет Демирдин көз карашы көңүл бурууга арзыйт: Түрк тили өнүгүп, өрчүп көркөмдөлгөнү менен, монгол тили бир топ тармакта көөнөлүгүн сактай алган [Temir 1955, 5].

III бап «Кыргыз – түрк – монгол тилдериндеги үндүү тыбыштар жана алардагы өзгөрүүлөр» деп аталып, бул бөлүмдө кыргыз, түрк жана монгол тилдериндеги үндүү тыбыштардын ортосундагы тыбыштык шайкештиктер, өзгөрүүлөр, протеза, үндөштүктөр жана бул тыбыштардын тарыхый өнүгүүлөрү, үндүү тыбыштардын позициялык-комбинатордук абалдары талданды.

Алтай тилдеринде сегиз арткы (**a, *aa, *o, *oo, *y, *yy, *ы, *ыы*), сегиз алдыңкы катардагы (**э, *ээ, *ө, *өө, *ү, *үү, *и, *ии*) үндүү созулма үндүүлөрдү кошкондо саны бирдей эки группага бөлүнөт [Porre 1994, 147, 148]. Алтай тилдер тобуна кирген түрк жана монгол тилдеринде биринчи даражадагы 8 үндүү тыбыш (**a, *э, *ы, *и, *o, *ө, *y, *ү*) бар, ошондой эле буларга созулма үндүүлөрдү дагы (**aa, *ээ, *ыы, *ии, *oo, *өө, *yy, *үү*) кошуу зарыл. Бирок айрым үлгүлөрүн эсепке албаганда (*мис. кырг. аары, бээ, тааны, саа, таарын, жуу* ж.б.) созулма үндүү тыбыштар түрк тилинде дээрлик жоюлуп кетсе, анын реликтилери калган. Азыркы кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр *эринчил (п, б, м, в)* жана тандайчыл (*к, г*) үнсүз тыбыштардын *уяң* жана *жылчыкчыл* тартышынан улам пайда болгон. **1.** кырг. *уу* ~ *тт. ав* < *ом. аб / aw / ав* < *бт. ав, аб* ~ *аз. монг. аб* < *км. аба* < *ом. аба*; **2.** кырг. *согуш-* ~ *тт. саваш, саваш-* < *ом. саваш-* ~ *аз. монг. сава-* < *км. саба-* **3.** кырг. *черүү, черик* ~ *тт. чери* < *ом. чериг* < *бт. чериг, черик* ~ *аз. монг. церег* < *км. чериг* < *ом. чериг, черик*; **4.** кырг. *буудай* ~ *тт. бугдай* < *ом. бугдай* < *бт. бугдаай* ~ *аз. монг. будаа, буудай, будаган, будага* < *км. будаг-а(н)* < *ом. бугудаи*; **5.** кырг. *куур-, куурдак* ~ *тт. кавур-* < *ом. кагур-* < *бт. кагур-* / *кавыр-* ~ *аз. монг. хуура-, хагур-, хуурга* < *км. хагур-* < *ом. ха'ур*

Ошону менен бирге алтай, түрк, монгол тилдерине таандык үндүү тыбыштардагы үндөштүк түрк тилдери тараган бардык аймактарда жана бардык тарыхый мезгилдерде кездешет жана үндөшүү эки багытта ишке ашат:

1. Тил күүсү боюнча үндөшүү: Жоон үндүү менен, башкача айтканда артчыл менен (**а, о, у, ы**) башталган сөз кайрадан жоон үндүүлөр менен; ичке үндүү менен, башкача айтканда орточул үндүү менен (**э, ө, ү, и**) башталган сөз кайрадан ичке үндүүлөр менен уланып айтылат деген негизге таянат. Сөздөрдүн уңгусу, негизи ушул түзүлүшкө баш ийүү менен бирге, мүчөлөр да ушул системада өнүгөт жана ичке же жоон вариантындагы турпатына кирет.

Поппенин ою боюнча “Алтай тилдеринин баарында үндөштүк бөтөнчө оригиналдуулукту түзүп, алтай тилдеринин негизги мүнөзүн белгилейт. Анын айтымында бир сөздүн же уңгунун ичинде алдыңкы же арткы катардагы үндүүлөрдүн турушу үндөштүктүн биринчи даражадагы ачык-айкын формасын көрсөтүп турат. Поппе алтай тилдериндеги үндөштүккө төмөнкүчө түшүндүрмө берет:

Алгачкы муун	Ээрчип келген муун
*а, *аа, *о, *оо, *у, *уу, *ы, *ыы	*а, *о, *у, *ы
*э, *ээ, *ө, *өө, *ү, *үү, *и, *ии	*э, *ө, *ү, *и [Porre 1994, 147, 148].

Алтай тилдеринде биринчи даражадагы элементтерде үндөштүк жолугат жана ал бул тилдерге мүнөздүү өзгөчөлүктү көрсөтөт. Үндөштүккө жат көрүнүштөр кийин пайда болгон. Бирок алтай тилдеринин бир бутагында биринчи даражадагы үндөштүктүн жоктугу алтай тилдеринин генетикалык тектештигин таанууга абдан чоң жолтоо болуп келет. Айрым жеке тилдерде алсак, биринчи даражадагы **ы** жана **и** үндүү тыбыштары орто монгол тилинде жоюлуп, экөө бир **и** тыбышына биригип кеткен, **и** үндүү тыбышы эми монгол тилинде сингармонизмге нейтралдуу туруп калган [Porre 1994, 147, 148]. 1. кырг. **кырк-** ~ *тт. кырк-* < *бт. кырк-*, **қырқ-** ~ *аз. монг. хярга-* < *км. кирга-* < *ом. қырқ-*; 2. кырг. **тааны-** ~ *тт. таны-* < *от. тану-* < *бт. таны-*, **таны-**, **танук** ~ *аз. монг. тани-*, **таних-**, **таних-** < *км. тани-* < *ом. таны-*

Айрыкча үндөштүк боюнча ал абдан кызыктуу далилдөөнү жасап, сөздөрдүн түгөйлөрү жана роду боюнча кеп кылат. Булар алдыңкы катардагы үндүү **э** (женский род) менен арткы катардагы үндүү **а** (мужской род) болуп саналат. Мисалы классикалык монгол тилинде **ақа** “аба” менен **эке** “апа, эне” сөздөрүндөгү үнсүздөр окшоп кетет, бирок үндүүлөр өзгөчө бул грамматикалык роддун ортосундагы айырманы көрсөтүп турат [Porre 1994, 147, 148].

2. Эрин күүсү боюнча үндөшүү:

Алгачкы муундагы үндүү ачык үндүү болсо (**а, э, ы, и**); улай келген бүт муундардагы үндүүлөр дагы ачык (**а, э, ы, и**) болушу зарыл. Эгер алгачкы муундагы үндүү эринчил үндүү болсо (**о, ө, у, ү**); улай келген биринчи муундагы үндүү же кууш-эринчил (**у, ү**) же болбосо кең-ачык (**а, э**) болууга тийиш. Ар бир муун мурунку муундагы үндүүнүн түзүлүшүнө карата формага кирет. “Поппе эрин күүсү боюнча үндөштүк алтай тилдеринин айрым бутактарында байкаларын жана тарыхы жакынкы мезгилге таандык экенин айткан. Мисалы орто монгол тилинде эрин күүсү жок, байыркы түрк тилинде болсо эринчил үндүү аркасынан келген бир гана үндүүгө таасир эте турганын

айтса болот. Айрыкча эрин күүсү деп аталган үндөштүктү, эрин үндүүдөн кийин эрин үндүү пайда болот, деп аныктаган [Рорре 1994, 147, 148]”.

Үндөштүктүн эскини жактаган туруктуу структурасы анык берилген деп, түрк тилдеринин ичинен кыргыз тилин айтуу жаңылыштыкка жатпайт. Себеби түрк тили бөтөн элементтерди биринчи даражадагы турпатына ылайык өздөштүрсө, кыргыз тили түрк тилине салыштырмалуу консервативдүү түзүлүшү менен бул элементтерди түрк тилдеринин структурасына ылайыкташтырып кабыл алат (мис. *кырг. китеп* ~ *тт. китап*; *кырг. рахмат* ~ *тт. рахмет*). Айрыкча эрин күүсү боюнча үндөштүктү эң сонун чагылдырган кыргыз тили болуп саналат.

Алтай тил бүлөсүнө таандык сингармонизм закону менен бирге кыргыз, түрк жана монгол тилиндеги үндүү тыбыштар арасындагы фонетикалык кубулуштарга тиешелүү буларды кошумчаласа болот: *Табигый өзгөрүүлөрдүн натыйжасында бир үндүү башка үндүүгө айланат* (кең > кууш, эринчил > ачык, ж.б.: мис. бт. эд+гү > эйӨү > ийӨи ~ ийи; бт. таи > дыи ~ дыш) [Gemalmaz 1999, 9].

1. Кең **а, э, о, ө** үндүүлөр > кууш **ы, и, у, ү** үндүүлөргө оошот: алсак, *кырг. катуу* ~ *тт. каты* < *бт. катыг, қатыг, қатыг’* ~ *аз. монг. хатуу, хатагу* < *км. хатагу, қатагу* < *ом. қатанг’у*. Экинчи муундагы кең **а** тыбышы кууш **ы** тыбышына айланган, кийин **ыг** > **уу** түрүнө өткөн.

2. Эрин **о, у, ө, ү** үндүүлөрү > ачык **а, ы, э, и** үндүүлөргө өткөн. Мисалы, *кырг. катын* ~ *тт. хатун, кадын* < *от. катун* < *бт. қатун* ~ *аз. монг. хатан* < *км. хатун, қатун* < *ом. гатун*. Экинчи муундагы эрин **у** тыбышы ачык **ы** тыбышына айланган.

3. Эрин күүсү: Эринчил (**о, ө, у, ү**) үндүүдөн кийин эринчил үндүүнүн пайда болушу кыргыз тилинде туруктуу көрүнүш болсо, түрк жана монгол тилдеринде *андан четтеген учурлары көп*. 1. *кырг. суроо* ~ *тт. сору* < *от. соруз* ~ *аз. монг. сураг* < *км. сураг*; 2. *кырг. нокто* ~ *тт. гов. нохта* < *от. ёгду* ~ *аз. монг. ногт, ногту, ног* < *км. нокту, нохта, ногта, ногту*; 3. *кырг. түмөн* ~ *тт. түмен* < *от. түмен* < *бт. түмен* ~ *аз. монг. түм(ен), түмен, түме(н)* < *км. түме(н)* < *ом. түмен*

Корутундуда изилдөөнүн негизги натыйжаларын чагылдырган төмөнкүдөй тыянактар чыгарылды:

Адам баласынын алгачкы тили (Ностра тил теориясы), дүйнөлүк тилдердин классификациясы, тектеш тилдер (түрк тилдери) жана тил бүлөлөрүнө (алтай тил бүлөсү) байланыштуу салыштырма-лингвистикалык эмгектер ар мезгилде лингвистикалык изилдөөлөрдүн негизги маселелеринин арасында башкы орундардын бирин алып келет. Мындай изилдөөлөрдүн натыйжасында түрк, монгол, манчжур-тунгус, корей жана жапон тилдери ортосунда тыбыштык, морфологиялык, синтаксистик жана лексикалык жактан көптөгөн жалпы элементтер аныкталып, аларды айрым изилдөөчүлөр (Клоусон, Дёрфер, Щербак ж.б.) өз ара алыш-бериштин натыйжасы катары бааласа, айрымдары (Поппе, Рамстедт, Немет, Аалто, Кастрен, Владимирцов, М.Рясянен, Шотт, Баскаков ж.б.) жалпы текке

байланыштырган жана бул тилдерди “алтай тил бүлөсү” деген аталыш менен бириктиришкен. Аталган илимпоздордон сырткары алтай тилдери теориясына Банг, Себеок, Лигети, Дэнни, Котвич, Санжеев ж.б. окумуштуулар алтай тилдери теориясына этият мамиле жасап, теориянын тууралыгы же жаңылыштыгы боюнча пикир айтуу али эртерек кыларын билдиришкен.

Кыргыз, түрк жана монгол тилиндеги тыбыштык шайкештиктерде:

Үнсүз тыбыштар, башкы үч теманын алдында жана биринчи даражадагы элемент деп кабыл алынган 16 бөлүмдүн ичинде колго алынып талданды:

1. *Кош эринчил* **п, б, м** биринчи, *эрин-тишичил* **ф, в** экинчи даражадагы элементтер деп кабыл алынган үчүн бул тыбыштар үч бөлүмдө каралды.

1.1. Сөз башындагы **п** түрк, монгол тилдеринде жоюлуп, бир гана орто монгол тилинде айрым мисалдарда **х** болуп кезигет. 2. Сөз ортосу жана аягында **п** түрк тилдеринде **п, б, м, в, ф, созулма үндүү (а)** тыбыштары менен көрсөтүлсө, монгол тилинде **п, б, м, в, г, й, з, г, ’, созулма үндүү (э, ү, а, у)** болуп кездешет.

1.2. Сөз башы **б** тыбышы түрк тилдернде **б, м, Ø** тыбыштары менен көрсөтүлсө, монгол тилинде **б, м** катары жолугат. 2. Ортоңку жана аяккы позицияда **б** тыбышы түрк тилдеринде **б, п, в, w, м, созулма үндүү (у, о, ө), в, w, й, г, у** тыбыштары менен көрсөтүлсө, монгол тилинде **б, в, м, созулма үндүү (у, ө), w, й, г, у** болуп кездешет.

1.3. Сөз башы биринчи даражадагы **м**, түрк тилдеринде **м, б, Ø** тыбыштары менен белгиленсе, монгол тилинде **м, б** катары кездешет. 2. Сөз ортосу жана аягында **м** үнсүзү түрк тилдеринде **м, в, созулма үндүү (ө)** тыбыштары менен белгиленсе, монгол тилинде **м, н, созулма үндүү (а), г** катары жолугат.

2. *Уччул (т, д, с, з, ш, ж, л, р)* жана *орточул (ч, ж (дж), й)* үнсүз тыбыштары ортосундагы тыбыштык кубулуштар 11-бөлүмдө талданды, *тил-уччул з* тыбышы *ротацизм / зетацизм* жана *уччул ш* тыбышы *ламдаизм / сигматизм* талкууларынын ичинде каралды.

2.1. Сөз башы **т**, түрк тилдеринде **т, д, ш, с** тыбыштары менен белгиленсе, монгол тилинде **т, д, ч, ц, ш, с, з, ж** болуп жолугат. 2. Сөз ортосу жана аягындагы **т** түрк тилдеринде **т, ч, д, ж** менен белгиленсе; монгол тилинде **т, д, ч, ц** катары жолугат.

2.2. Сөз башы **д**, түрк тилдеринде **д, ж, й, т, Ø** тыбыштары менен көрсөтүлсө, монгол тилинде **д, з, н, ж** болуп жолугат. Сөз ортосу жана аягындагы **д** түрк тилдеринде **д, й, т, з, ж, Ø, в, г, созулма үндүү (э, ө)** тыбыштары менен белгиленсе, монгол тилинде **д, ж, з, й, в** катары кездешет.

2.3. Сөз башында келген биринчи даражадагы **с** тыбышы түрк тилдеринде **с, ш, ч** менен көрсөтүлсө, монгол тилинде **с, ч, ш** болуп жолугат. Сөз ортосу жана аягындагы **с** түрк тилдеринде **с, ш, з, т** менен белгиленсе, монгол тилинде **с, з, ш** катары кездешет.

2.4. Биринчи даражадагы *уяң, жылчыкчыл, жумшак, оозчул (мурунчул эмес) уччул р* менен *шоокумчул, жылчыкчыл, жумшак, оозчул (мурунчул эмес) уччул з* тыбыштары *ротацизм / зетацизм* талкуусунун ичинде каралган.

Ортоңку жана аяккы *p* ~ *з* тыбыштарына байланыштуу түрк тилдеринде *з, с, p*; монгол тилинде *p, з, ж, ц, л, ч, с* катары тыбыштык шайкештиктер аныкталган.

2.5. Сөз башы *ч* тыбышы түрк тилдеринде *ч, с, ж* менен көрсөтүлсө, монгол тилинде *ч, ц, с, ж, з* катары жолугат. Сөз ортосу жана аягындагы *ч* тыбышы түрк тилдеринде *ч, ж* менен көрсөтүлсө, монгол тилинде *ч, ц, с, ж, ш* катары кездешет.

2.6. *Шоокумчул, жылчыкчыл, каткалаң, оозчул (мурунчул эмес) уччул ш* тыбышы *ламдаизм / сигматизм* талкуусунун ичинде каралган. Сөз ортосу жана аягындагы *ш* тыбышы түрк тилдеринде *ш* тыбышы менен көрсөтүлсө, монгол тилинде *л* катары жолугат.

2.7. Сөз башы *ж* тыбышы түрк тилдеринде *ж, й, Ø й* тыбыштары менен көрсөтүлсө, монгол тилинде *ж, з, й* болуп кезигет. Ортоңку *ж* тыбышы түрк тилдеринде *ж, й* тыбыштары менен көрсөтүлсө, монгол тилинде *ж, з* катары жолугат.

2.8. Ортоңку жана аяккы *p* тыбышы түрк тилдеринде *p, л* тыбыштары менен көрсөтүлсө, монгол тилинде *p, л, Ø* болуп жолугат.

2.9. Ортоңку жана аяккы *л* тыбышы түрк тилдеринде *л, д, т* тыбыштары менен көрсөтүлсө, монгол тилинде *л, н, созулма үндүү (y)* менен белгиленет.

3.10. Сөз башы биринчи даражадагы *й* тыбышы түрк тилдеринде *ж, Ø, й* тыбыштары менен көрсөтүлсө, монгол тилинде *й, Ø* катары учурайт. Сөздүн ортосунда жана аягында келген биринчи даражадагы *й* тыбышы болсо түрк тилдеринде *й, ж, ф, Ø* тыбыштары менен көрсөтүлсө, монгол тилинде *й, Ø, и, созулма үндүү (y)* катары жолугат.

3.11. Сөз башында келген *тил-бүйлөчүл н* тыбышы түрк тилдеринде *ж, н, й* тыбыштары менен көрсөтүлсө, монгол тилинде *н, д, ж, й, з* катары жолугат. Сөз ортосу жана аягындагы *н* жана *ң* тыбыштары түрк тилдеринде *н, ң, й, м, созулма үндүү (ө, у), г, нк, нг, Ø, г, г'* тыбыштары менен көрсөтүлсө, монгол тилинде *н, ң, г, м, л, й, созулма үндүү (y, ө), Ø, и, г', ', нг, м* катары жолугат.

3. Таңдайчыл *к (қ), г (г' (g'))* тыбыштары биринчи даражадагы элемент катары кабылдангандыктан бул тыбыштар 2 бөлүмдүн ичинде каралды.

3.1. Сөз башы биринчи даражадагы *к* тыбышы *жоон* үндүү катышкан уңгуларда түрк тилдеринде *к, х, г, қ, Ø* тыбыштары менен көрсөтүлсө, монгол тилинде *к, х, х, қ, г'* болуп жолугат. Алдыңкы (ичке) үндүү катышкан уңгуларда болсо түрк тилдеринде *к, г* тыбыштары менен белгиленсе, монгол тилинде *х, к* катары кездешет. 2. Сөз ортосу *к* тыбышы *жоон* үндүү катышкан уңгуларда түрк тилдеринде *к, г, г, Ø, қ, г', созулма үндүү ү* тыбыштары менен көрсөтүлсө, монгол тилинде *х, г, к, қ, х, г', Ø, ', созулма үндүү ү* катары жолугат. Алдыңкы (ичке) үндүү катышкан уңгуларда болсо түрк тилдеринде *к, г* тыбыштары менен көрсөтүлсө, монгол тилинде *х, к* катары жолугат.

3.2. Сөз башында келген биринчи даражадагы *г* тыбышын *жоон* үндүү катышкан уңгуларда түрк тилдеринде *к, қ* тыбыштары менен белгиленсе, монгол тилинде *г* катары көрсөтөт. Алдыңкы (ичке) үндүү катышкан уңгуларда түрк тилдеринде *к, г* тыбыштары менен көрсөтсө, монгол тилинде *г* катары белгилейт. 2. Ортоңку жана аяккы *г* тыбышы түрк тилдеринде *к, г, г,*

созулма үндүү (*а, у, ө, о, ү*), *й, б, Ø, нг, в, х, г, қ* тыбыштары менен белгиленсе, монгол тилинде *г, созулма үндүү (а, о, у, ү, э, ө), Ø, х, й, з, г, нг, к, ’, и* катары учурайт.

Түрк жана монгол тилдери ортосундагы тыбыштык шайкештиктер кайсы доордо ишке ашканы туурасында пикирлерге таянсак, анда түркчө сөздөрдүн монгол тилине өтүшү алгачкы доорлордон 15-кылымга чейинки үч мезгилде жүргөн (Клоусон):

1. Биринчи доор 8-кылымдан мурунку, кыязы 5-6-кылымдарга таандык өздөштүрүүлөр, беш фонетикалык белгини камтыйт: 1. Сөз башында келген жылчыкчыл *ð* тыбышы түрк тилдеринде *й*, монгол тилинде жарылма *ð* тыбышына өткөн. 2. Сөз башындагы таңдайчыл *n* тыбышы түрк тилдеринде *й*, монгол тилинде *н* тыбышына өзгөргөн. 3. Сөз ортосунда жана аягында *z > p* кубулушу жүргөн. 4. Сөз ортосунда жана аягында *ш > л* өзгөрүүсү жүргөн. 5. Эки үндүү тыбыштын ортосунда *з > й* өзгөрүүсү жүргөн. 6. Айрыкча түрк тилдери *иди >* монгол тили *эжен* айкашында ишке ашкан сыяктуу жылчыкчыл *ð* тыбышы монгол тилинде *жс* тыбышына өнүккөн. Түрк тилинде *ти, ди* айкашында бул тыбыштар жолукпаганы үчүн монгол тилинде *чи, жи* формасында өнүккөн. 7. Түрк тилинен монгол тилине өткөн сөздөрдүн аягында *н* (качаган *н*) кошундусу пайда болгон.

2. Экинчи доор 8-12-кылымдардын ортосу, 12-кылымдын аягына чейин болушу ыктымал. Бул мезгилдеги кабыл алуулар байыркы түндүк-чыгыш түрк тилинен алынган. 1. Сөз башы *й* тыбышы түндүк-чыгыш түрк тилинин таасири менен монгол тилинде *жс* тыбышына айланган. 2. Сөздүн аягындагы *ш* тыбышы монгол тилинде *с* тыбышына өнүккөн. 3. Монгол тилинде *з* тыбышы жок болчу. *з* тыбышы *с* же болбосо үчүнчү доордун *ðз* тыбышынан келип чыккан.

3. Үчүнчү доор 13-14-кылымдар. Үчүнчү доор монгол баскынчылыгы күч алып, монголдор башка бир топ жаңы элдер, көз караштар менен карым-катышка кирген 12-кылымдын аягында башталган. Бул доордо сөз башында келген *ð* тыбышы *й* тыбышына айланган [Clauson 1993, 215-216].

Тунгуч түрк тилинде төмөнкүдөй тыбыштык өзгөрүүлөр боюнча Текиндин көз карашы мындай:

1. Прото-алтай тилиндеги сөз башында келген *n-* тыбышы тунгуч түрк тилинде *x-* болуп өнүккөн. 2. Прото-алтай тилиндеги *к* жана *г* ичке үндүү катышкан сөздөрдө өзгөргөн эмес, жоон үндүү катышкан сөздөрдө болсо кезеги менен *қ-* жана *г* болуп өзгөргөн. 3. Сөз башындагы *к-* жана *г-* биригип, жоон (арткы) үндүү катышкан сөздөрдө *қ,* ичке (алдыңкы) үндүү катышкан сөздөрдө болсо *к-* болуп өзгөргөн. 4. Тунгуч түрк тили доорунун биринчи жарымында сөз башында келген *н-, н-* (таңдайчыл *н*), *ð-, жс-* жана *й-* тыбыштары али өзүн сактап турган. Муну венгер тилинде кездешкен эң байыркы түрк тилинен кабыл алынган сөздөрдөн түшүнүп турабыз. 5. Прото-алтай тилинде сөз башында келген *м-* үнсүз тыбышы *б-* болуп өзгөргөн. 6. Ортоңку *-жс-* тыбышы *-й-* болуп, биринчи даражадагы *-й-* менен аралашып кеткен. 7. Аяккы позициядагы бүт сонорсуз үндүүлөр тунгуч түрк тилинде

жоюлуп кеткен [Tekin 2003a, 129]. Айрыкча белгилей кетели, тунгуч түрк тили *p-* жана *л-* тили болчу. Тунгуч түрк тили доорунун экинчи жарымында түрк тили эки диалектиге ажыраган: *p/l* диалекти жана *з/ш* диалекти. Дунай булгар тили, Волга булгар тили жана бүгүнкү чуваш тили байыркы *p/l* диалектисинен, якутча менен бирге калган түрк тилдери *з/ш* диалектисинен келип чыккан. Прото-түрк тили *л/ш* диалектиси болуп саналчу [Tekin 2003a, 130].

Түрк жана монгол тилдери ортосунда байкалган 1251 сөздөгү тыбыштык шайкештиктер жана лексикалык параллелдерге төмөнкүчө баа берсе болот:

- Кыргыз, түрк жана монгол тилинин биринчи даражадагы тыбыштык структурасы окшош. Мындай абал эки тилдин түпкү тегинин жалпылыгы тууралуу көз караштарды бекемдейт. Айрыкча алдыда көрсөтүлгөн тыбыштардын өзгөрүш жана өнүгүш багыты окшош белгилерге ээ.

- Кыргыз тилинин тыбыштык турпаты, тыбыштык дал келүүлөрү, өзгөрүүлөрү түрк тилине караганда монгол тилинин тыбыштык турпатына жакыныраак келет.

- Түрк жана монгол тилдери ортосунда коомдун пайдубалын түзгөн жалпы маданиятка жана өзөк сөздөр тизмесине тийиштүү көптөгөн лексикалык параллелдердин бар экендиги дагы эки тилдин жалпы тектен келип чыкканына байланыштуу көз караштарды бекемдеп келет.

- Кыргыз жана монгол тили ортосунда 1044, түрк жана монгол тили ортосунда 831 жалпы сөз аныкталган. Кыргыз жана монгол элинин географиялык жактан жакындыгы тил жакындыгына дагы алып келген. Толкун теориясы боюнча географиялык жана маданий жакындыктын натыйжасында тилдер ортосунда орток элементтердин саны көбөйгөн.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү макалаларда чагылдырылды:

1. Бажак, С. Алтай тобуна кирген кыргыз, монгол, түрк тилдеринин тыбыштык кубулуштарына жалпы мүнөздөмө [Текст] / С. Бажак // *Alatoo Academic Studies*. - 2013. – Vol. 8, № 1. – 28-33-б.

2. Бажак, С. Кыргыз, түрк жана монгол тилиндеги *л/ш* тыбыштык параллелдери жана *ламдаизм / сигматизм* талкуулары [Текст] / С. Бажак // *Alatoo Academic Studies*. – 2013. – Vol. 8, № 1. – 95-99-б.

3. Бажак, С. Жүзүм (*Üzüm*) жана алма (*Elma*) сөздөрүнүн этимологиялык чечмелениши [Текст] / С. Бажак // БГУнун Жарчысы. – 2013. – № 1 (24). – 13-16-б.

4. Бажак, С. Алтай тилдери теориясы [Текст] // Кыргыз тили жана адабияты. – 2013. – № 22. – 81-84-б.

5. Бажак, С. Кыргыз, түркия түрк жана монгол тилиндеги *p/z* тыбыштык параллелдери жана *ротацизм / зетацизм* талкуулары [Текст] / С. Бажак // Кыргыз тили жана адабияты. – 2013. – № 22. – 96-101-б.

6. Бажак, С. Алтай тил бүлөсүндөгү сингармонизм жана үндүү тыбыштардагы фонетикалык кубулуштар [Текст] / С. Бажак // И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2013. – № 12. –

141-145-б.

7. Бажак, С. Алтай теориясынын лексика-семантикалык жактан анализи [Текст] / С. Бажак // И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2013. – № 12. – 145-149-б.

8. Бажак, С. Кыргыз, түрк жана монгол тилдериндеги кош эринчил *n* тыбышында байкалган фонетикалык шайкештиктер жана кубулуштар [Текст] / С. Бажак // *Alatoo Academic Studies*. - 2014. Vol. 7, № 2. – 274-279-б.

9. Бажак, С. Монгол жана түрк тилдеринин (кыргыз, түрк тили) ортосундагы фонетикалык шайкештиктер жана кубулуштар [Текст] / С. Бажак // *Alatoo Academic Studies*. – 2014. - Vol 7, № 2. – 262-273-б.

10. Basak, S. Kırgızca, Türkiye Türkçesi ve Moğolca Arasındaki Ses Olayları ve Denklikleri (Çift dudak (p, b, m) ve Diş-dudak (f, v) Ünsüzleri) [Текст] / S. Basak // Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі Сүлеймен Демирел атындағы университеттің хабаршысы. – 2013. – № 3(27). – 14-31-б.

Бажак Сатылмыштын «Кыргыз, түрк жана монгол тилдериндеги лексикалык параллелдердин фонетикалык өнүттөрү» деген темада 10.02.06. – түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Багыттоочу сөздөр: Алтай тилдери, алтай тилдери теориясы, прото-алтай тили, прото-монгол, прото-түрк, прото-тунгус, прототил, тилдик бүлө, кыргыз тили, түрк тили, монгол тили, биринчи, экинчи даражадагы белгилер, тыбыштык кубулуштар, тыбыштык өзгөрүүлөр, тыбыштык шайкештиктер ж.б.

Изилдөө объектиси: Диссертациялык иштин изилдөө объектиси болуп кыргыз, түрк, монгол тилдериндеги лексикалык параллелдер предмети болуп, лексикалык параллелдерде байкалган фонетикалык өнүттөрү, шайкештиктери жана өзгөрүүлөрү тандалып алынды. Айрыкча лексикалык жана фонетикалык параллелдерге байланыштуу алтай тилдер теориясы диссертациянын темасында негизги орундардын бирин ээледі.

Изилдөөнүн максаты: Иштин негизги максаты кыргыз, түрк жана монгол тилдериндеги лексикалык параллелдердеги тыбыштык шайкештиктер, өзгөрүүлөр, өнүгүүлөрдү аныктоо болуп эсептелет.

Изилдөөнүн ыкмалары: Диссертацияны жазууда сыпаттама, салыштырма, тарыхый-салыштырма, тектештирме-тарыхый, ошондой эле анализ, синтез сыяктуу методдор колдонулду.

Алынган жыйынтыктар жана анын жаңылыгы: Түрк жана монгол тилдери ортосунда аткарылган көптөгөн изилдөөлөргө карабай, географиялык жактан бири-биринен ар түрдүү аралыкта, маселен кыргыз-монгол жанаша, монгол-түрк өтө алыс аймактарда жайгашкан, бири-биринен өзгөчө мүнөзгө жана өнүгүүгө ээ болгон, башка маданияттардын таасири астында калган кыргыз, түрк жана монгол тилдери боюнча жасалган бул эмгек алгачкы болуп саналат. Ушуга байланыштуу төмөнкүдөй жаңылыктардын болгонун кошумчалоо зарыл:

Үч тилдеги, айрыкча монгол жана түрк тилиндеги лексикалык параллелдердеги тыбыштык шайкештиктерди, өзгөрүүлөрдү жана өнүгүүлөрдү байыркы, орто жана азыркы мезгилдер боюнча бөлүнүп көрсөтүлдү. Ушу маселеден улам, байыркы кыргыз, түрк жана монгол тилдеринин фонетикасындагы тыбыштык өзгөрүүлөрдүн жана өнүгүүлөрдүн себептерин лексикалык параллелдердин негизинде деталдаштырып түшүндүрүп берүүгө аракет жасалды.

Колдонуу чөйрөсү: Изилдөөнүн натыйжалары кыргыз, түрк жана калган түрк, монгол тилдериндеги тарыхый фонетика жана тарыхый лексикология багытында жазылчу эмгектерге тиешелүү маалыматтарды, фактыларды бере турган көмөкчү булак боло алат. Айрыкча түркология факультеттеринде “Түрк жана алтай тилдеринин салыштырма фонетикасы” жана “Түрк тилдеринин тарыхы” боюнча теориялык жана практикалык курстарды окутууга, семинардык сабактарды өткөрүүгө кошумча материал катары колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

на диссертационное исследование Бажак Сатылмыша на тему “Фонетические аспекты лексических параллелей кыргызского, тюркского и монгольского языков” на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.06 – тюркские языки

Ключевые слова: Алтайские языки, алтайская теория языков, прото-алтайский язык, прото-монгольский, прото-тюркский, прото-тунгусский языки, прото язык, языковая семья, кыргызский язык, тюркский язык, монгольский язык, звуковые явления, звуковые изменения, звуковые соответствия ит.д.

Объект исследования: Объектом исследования является лексические параллели кыргызского, тюркского и монгольского языков, предметом исследования- их фонетические аспекты. Теория алтайских языков связанное лексическими и фонетическими параллелями также занимает основное место в исследовании.

Цель исследования: Основной целью работы является определение звуковых соответствий и изменений в лексических параллелях кыргызского, тюркского и монгольского языков.

Методы исследования: В работе использованы описательные, сравнительные, сравнительно-исторические, сопоставительно-сравнительные методы, а также метод анализа и синтеза..

Полученные результаты исследования и их научная новизна: Несмотря на многочисленные исследования по тюркским и монгольским языкам, настоящая работа является первой, посвященной кыргызско-монгольским находящимся в соседстве, монгольско-тюркским расположенные на расстоянии, а также попавшие под воздействием различных культур. В связи с этими, можно дополнить их следующими новизнами:

Была попытка показать звуковых соответствий и изменений в лексических параллелях в этих трех языках, особенно в лексических параллелях монгольского и тюркского языков по древним, средним и современным эпохам. В результате проведения такой работы была создана возможность детализированно объяснить звуковых соответствий и изменений произошедшие в древнетюркском, среднетюркском, новотюркском и древнемонгольском, среднемонгольском, новомонгольском языках.

Область применения: Областью применения полученных результатов являются источником для научных работ по исторической фонетике и исторической лексикологии кыргызского, тюркского и других тюркских языков и монгольского языка. Особенно можно использовать как дополнительный материал в отделении тюркологии по «Сравнительной фонетике тюркских и алтайских языков» и «Истории тюркских языков» в различных теоритических и практических курсах.

RESUME

Satylmysh Bazhak

Topic: “Phonetic Aspects of Lexical Parallels in Kyrgyz, Turkish and Mongol Languages”

The thesis is submitted to confer the scholarly degree of Candidate of Philological Sciences

Specialty 10.02.06- Turkic languages

Key words: Altaic languages, Theory of Altaic languages, proto-Altaic language, proto-Mongol language, proto-Turkic, proto-Tungusic, proto-language, language family, Kyrgyz language, Turkish language, Mongol language, phonetic phenomena, phonetic changes, phonetic correspondences, etc.

Object of research: The object of the research is lexical parallels in Kyrgyz, Turkish and Mongol languages and the subject of it is phonetic aspects, correspondences and changes observed in lexical parallels. Especially, the theory of Altaic languages related to lexical and phonetic parallels took one of the main parts of the dissertation subject.

Goal of dissertation: The main goal of the research is identifying phonetic correspondences, changes and developments in lexical parallels of Kyrgyz, Turkish and Mongol languages.

Methods of research: Descriptive, comparative, typological comparative, analytical and synthetical methods were used in writing this dissertation.

Results of the research and scientific novelty: Despite many researches conducted between Turkish and Mongol languages, this research is considered as the first work done under the impacts of different cultures which have different features and developments and which are in different geographical locations. For instance, Kyrgyz and Mongol languages have close geographical locations of usage, but Mongol and Turkish languages live far from each other. Therefore, it is important to mention the following novelties:

It was attempted to show the phonetic correspondences, changes and developments in lexical parallels of three languages, especially Mongol and Turkish languages, within old, middle and modern times. Consequently, detailed explanation of the reasons of phonetic changes and developments in old Kyrgyz, Turkish and Mongol phonetics were presented on the basis of lexical parallels.

Range of application: Research results can be a useful source for writing works in the sphere of historical phonetics and historical lexicology in Kyrgyz, Turkish and Mongol languages as it provides relevant information and facts. Particularly, this research can be used in holding theoretical, practical classes and seminars on “Comparative Phonetics of Turkic and Altaic Languages” and “History of Turkic Languages” at Turkology departments

11.12.2014-ж. басууга кол коюлду. Өлчөмү 60X84 1/16.
Кагаз офсет. Офсеттик басуу. Көлөмү 1,75 б.т. Нускасы 100.

Бишкек ш., Раззаков к., 49. ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»
т. 62-67-76
e-mail: talant550@gmail.com